

Ю3МА-Ю3

Шамол учириб келган япроқлар кичкинагина стан-
11.ПЧиги ксчаен милтиллаб кўриган ёлғнз фонусига ури-
лпГ), мариопадск айланарди-да, коронғма кўздан ғойиб
ОўлитГТЯрди.

Шу кеча теракларнинг япроқлари тинмай тўкилиб тур-
дп. Шамдек терилган қалин тераклар шамолнинг зўри-
дан ут-учларндан то илдизигача зарб еб, дам-бадам
тебранишардикГГерак шохлари юқорнда денгнз сингари
чайқалиб шувнлашаркаи^ ўз бошл?рига "тушган алла-
қандай оғир мусибат туғрисида бир-бирлари билан
ҳасратлашаётгандек туюларди. Дара бўйлаб эсан муз-
дек шамол уларни бугун тунда бир йўла шипшидам
килмоқчига ўхшарди.

Қорайиб кўрнган Қоратоғ дарасида крронғи тун.
Даранинг энг пастки этагида жойлашган станция атро-
фи янада коронғироқ. У кўзга ғира-шира кўриниб тур-
рарди. Қаттик уйқуга чўмган тун фақат станциядан
лоездлар нари-бери ўтгандагина!^ дугдан кузи камаш-
гандек сесканиб кетарди-да, яна ўша захртиёқ атрофни
гулмат қоплардн. Поездлар ўтиб кетгандан кейин, анча
вақтгача станцпята кнмирлаған жон йўқдек, тсварак-
атрофки чуқур сукунат чулғаб оларди.

Бу йил кузда эшелонларнинг кети узлмай ғарб то-
монга катнаб турди. Мана hozир ҳам олисдан чангга
ботиб, хриб-чарчаб келгандек, узун составли эшелон
бир-бирига тақ-туқ урилиб, станцияга келиб тўхтади.
Поезддан бирон кнмса тушмади. «Бу қайси станция?»
деб ҳеч ким кичкириб сўрамади ҳам: хориб келган бу-
тун эшелон ширин уйқуда. Этигини дўқиллатиб, фону-
сини ола югурган станция навбатчиси паровозни кўз-
дан кечириб бораётганда, охирги вагонларнинг бирдан
пилтикли дневальный бошини чиқариб қаради. Ташка-
рида, таниш дарада одатдагидек тунги шамол эснб,
станциянинг пасткам, ёлғизоёқ кўчасининг нариги
томонида шовуллаб оқаётган сув ер остидан кайнаб
чиқаётгандек кўпикланиб турарди. Теракларнинг ша-
тир-шутур тўкилаётган япроқлари киши қалбига ҳазин
маъюслпк бахш этарди. Ҳалиги одам крронғида биров-

нинг шарпасини эшитгандек бўлиб, теракларнинг шу-
виллашларини анча вақтгача тинглаб турди. Шу маҳал
муздек бир япроқ учиб келиб унинг юзини ялаб ўтган-
да, эти жимирлаб, сесканиб кетди-да, чироғи хирагина
(ниб турган вагон ичига, кейин ташқарига яна назар
ташлади. Атроф зим-зиё, ҳеч ким кўринмайди.

Бир оздан сўнг вагондан пинҳона ажралган бир ки-
ши югурганича ариқ бўйидаги буталар орасига энга-
шиб бориб, кўздан ғойиб бўлди. Ҳаял ўтмасдан
«Чур-р-р» этган қаттиқ хуштак овози эшитилди. Мил-
тикли киши ўрнидан тура солиб югурди-ю, яна шу
захотиёқ ўзини ерга ташлади-да, жим қолди. У ўзича:
иавбатчи хуштак чалиб, эшелонни жўнатаётган бўлса
керак, деб ўйладн. Жим турган вагонлар, гўё бир-бир-
ларини уйғотгандек тебранишиб, поезд ўрнидан кўз-
ғалди.

Эшелон кўприкдан тақ-туқ ўтиб, туннелга яқин-
лашди. Орқадаги, ялт-юлт этиб турган кизил чироқлар
кўздан ғойиб бўлганда^паровоз яна даммини ростлаб,
бир оз тинчиган кичкина станция билан хайрлашаёт-
гандек бор кучи билан девдек бўқирди/ Унинг узок-
узокларга янграб кетган овози тоғ қояларигача этиб
борди-да, ҳамма ёқни ларзага келтириб, теракларда ту-
наган захчаларни ҳам уйқусидан чўчитиб юборди.
Овозлар босилиб, безовталангаи захчалар тинчигандан
сўнг, поезддан тушиб буталар орасига яшириниб ётган
киши сув остидан чикқ.андек энтикиб-энтикиб нафас
ола бошлади. Эшелон тобора узоклашган сари ғилди-
ракларнинг темир йўлга тақ-туқ этиб урилган овозлари
ҳам йироклашиб борарди.

Шу кеча теракларнинг япроғи тўкилиб чикди. Қора-
тоғ дарасида крронғи тун...

Кўзи ёригандан бери Саиданинг уйқуси қуш уйқу-
сидек сергак бўлиб қолди. У hozир ҳам гўдакни қайта
йўрғақлаб, липиллаб ёниб турган пилта чироқ ёруғида
бешикка бағрини бериб, боласини эмизиб ўтирибди.
Тўрда кўрпа устидан чопон-мопонларини қалин ёпиниб
қайин онаси ётарди/_Қампир кексайиб қолган, к^сал қўй
сингари хириллаб йўталар, худога сиғинишдан бўлак
нарсани билмасди^Г Ҳатто тушида ҳам нуқул «эй, пар-
вардигор, ўзинг биласан...» деб қўярди. Шундай бўлса-да,
Саида колхозга ишга кетганида, кампир эплаб-сеплаб
боласига қарайди— бекор ўтирмайди. Шўрлик нима

хам қилсин! Болами аёллар ишлаган жойга кўтариб бораркан, лабп-лунжи кўкариб, энтикиб ғурса ҳам, ўз ишпдаи нолимайди. Елғиз келинининг кўз очиб кўрғапи — пабирасига у қарамай ким қарасин!

Тум аллақачон ярим кечадан оғиб кетган, бироқ кўзга ҳеч уйқу келмайди. Замона шундай бўлгандан Кенни ухлаб бўлади дейсизми?! Уруш, даҳшатли уруш кетяпти. «Герман», «фашист», «чакирик қоғози» деган галати сўзлар чикиб қолди. Овулда кунига қий-чув, куннга бўйинларига халта-тўрваларини осиб олган йигитлар... «Хўш! Хайр энди, йиғлаб-сиктаб юрманглар!» деб телпақларни бостириб кийиб олган эркақлар тўп-тўп бўлиб аскарга жўнар эдилар. Уларнинг орқасидан йиғлаб қолган хотин-халажлар нзиллашиб, аравалар олис кетгунча тепаликдан кузатиб туришар, сўнгра шумшайиб уйларига хомуш қайтар эдилар. Замона энди нима бўлади? Энди уларнинг холи нима кечади? Аскарга кетганлар қайтиб келармикин?

Утган ёзда чўпон кизи Саида ўша овулга келин бўлиб тушганида, уларнинг уйи ҳали қурилиб битмаган эди. Тўрт девори тикланиб, усти ёпилгани бўлмаса, ҳали ишнинг энг оғири — сомон сувоғи, қум сувоғи турган эди. Улар ахён-ахёнда колхоз ншидан бўшаган пайтларидагина бундай ишларга қўл урардилар, холос. Балки Саиданинг бахти ҳам ўша пайтларда очилиб кетгандир... У қаллиғи билан том орқасидан лой қориб юрган кезлардаги қувноқ кунларни қўмсар эди. Улар ариқдан шилдираб оқиб келаётган илқ сувни буриб қўйиб, по-ч¹И¹Эини сонларигача шимариб олиб, тупрок билан сомонни аралаштириб лой қоришиб юрганларида қаллиғи Саиданинг бақувват қўлини сиқиб ушлаб, секнигина билдирмасдан лой остидан унинг оёғини босиб тегишаркан, у шунчаки аччиқланиб қўярди:

— Қўйсангиз-чи, сизга нима бўлди. Онам кўриб қолса, уят бўлади!— дерди-ю, ўзи бўлса шу заҳотиёх эркаланнб унинг бўйнига осилиб, қикир-қикир кунлардн:

— Қўйсангиз-чи, э-э, юзингизнинг лойига бир қаранг-а!

— Узинг-чи, олдин ўзинг бир томоша қил-а! Шунда Саида ерда ётган камзулчасининг чўнтагидан кичкинагина тошойначасини олиб қаллиғига кўрсатмай, тесқари бурилиб ўзига қарарди-да, лой сачраб ки-

зариб кетган юзларини кўриб, ўзи ҳам шуни истагандек ёш болалар сингари яйраб қуларди. Бетга сачраган лой ҳам гапми? Майли, сачрай берсин, ундан кишининг гўзаллигн кетиб қрлмайди-ку!

Саида кечқурун ариқда чўмилиб, ўрик тагидаги тўшакка қирар экан, унинг муздек сувдан роҳатланган баданидан оқар сувнинг ёқимли тапти чиқиб турганини ва бундан ўзи ҳам алланечук хушрўй бўлиб кетганини сезиб ётарди... Улар ташқарида ётиб юрган ўша тунларнинг гашти ҳам ўзгача эди. Осмоннинг бир чеккасидаги булутлар билан чирмашган қорли тоғ қоялари устида чарақлаб ёнган бир тудан юлдузлар ш садафдек товланиб кўринарди. Тоғдан эсан салқин шамол кўрпанинг паст томонидан сизилиб келиб, кишининг юзини силаб кетгандек бўларди. Бнр бсдана ариқнинг нариги ёғидан, ўрта ўримга келган беда орасидан шилдираб оқдан сувга жўр бўлнб «питплдик, питпилдик» деб сайрарди. Ариқ бўйндаги ялпиз ҳам атрофга хушбўй хид таратнб турардк...

Саида яна ётган жоннда эрикинг пннжиги кириб, юмшоқ қўлларн билан унинг бўйнидан эркаланнб кучар эди... Улар туни билан ширин-ширин хаёл нашъасини суришар: ун-жойнн қуриб битказсак, мол-хол кнлсак, рўзғор курсак, сўнгра Саиданинг ота-оналарини уларнннг хпзматида бўлсак, деб орзу қилар эдилар.

Саида турмушнннг хузур-ҳаловатини эндигина била бошлаган эди. Иккаласн ҳам тенгқур, билақлари айни кучга тўлган, бнр-бирларига чунон ғамхўр ва меҳрибон эдилар. Уз пешона тс-рлари билан иморат соллаб, эл қаторн чпрок ёқиб, сопага цушилган эдилар. Улар тонг отнб, кеч бўлганинн ҳам билмасдилар.

Иморат сомои сувоғидан чнқар-чикмас уруш бошланиб қолди. Шу-шу, орадак кўп ўтмай йигитлар аскарга жўнай бошлашди. Шприн-шақар кунлар тушда кўргандек ўтди-кетди.

Юракнн ўртаб хайрлашган ўша кун худди кечагина бўлиб ўтгандек. Аскарга кетаётганларни овул четига кузатиб чиққанларнда, кўпчликдан ийманган Саида эри билан кўнгилдагидек кучоклашиб хўшлаша олмади. Улар бир-бирнга қўл берлибгина ажралишди. Қачонки, йигитлар кўздан узоклашганларидан кейин Саида уятики бир чеккага йиғпштириб қўйиб, зрини

сўнги парта кучоқлаб, ўпиша олмай қолгани ва «бўйимда бўлганга ўхшайди» деган хушxabарни бир оғиз айта олмагаидаи қаттиқ куюнди. Уша ўкинчли армон, ушалмаган орзу, тарқалмаган хумор ўшандан бери унинг қалбини тирнаб, нзтиробга соларди.

Чирокнинг пилиги лип-лип этиб, аранг ёнмоқда. Гўдак кўкракни оғзидан чиқаргиси келмай, уйку аралаш бир-икки тамшаниб кўярди-да, онасининг кўкраги-пи ийдирарди. Бешикка энқайган Саида эса ўтган кунларни хотирлаб, хаёлга чўмарди.

Ташқарида деразани биров чертгандек бўлди. Кўзи эндигина илинган Саида бошини бирдан кўтарди-да, кулок солиб турди. Дераза яна эҳтиёткорлик билан секин чертилди. Саида дарҳол боласини эмчакдан чиқариб, бешикка ётқизди-ю, ёқасининг тугмаларини солиб, *акта* кадам ташлаб, деразага яқин келди. Эшик зимистон қоронғи, пастаккина деразадан ташқарида ҳеч нарса кўринмайдн. Саида ижирғаниб, титраб кетиши билан ок сочбоғи шилдираб, елкасига илган чопонн ерга чувалиб тушди.

— Ким у?— сесканиб сўради Саида.

— Мен... Эшикни оч, Саида!—деб босиқ овоз би-сабрсизланиб жавоб берди ташқаридаги одам.

— Сен кимсан?— шубҳаланиб яна сўради Саида ва деразадан ўзини четга олиб, лол бўлиб анграйиб қолди.

— Хой, бу менман, Саида, оч эшикни!

Саида деразага яна қадалиб қаради-да, бирдан бошини ушлаб, эшикка югурди. У қалтираган қўллари билан қоронғида эшик илгагини тополмай пайпасла-ниб, сўнгра уни шартта очиб юборди-да, овоз чиқармай рўпарасида турган кишини кучоқлаганча йиқилди.

— Энамнинг боласи! Энамнинг боласи!—деярди у шивирлаб, сўнг тоқати ток бўлиб: «Исмоил!» деб унинг ўз отинн айтиб, қувончдан хўнграб йиғлаб юборди. Худо уни қаердан етказди: унинг аскарга кетган умр йўлдо-ши омон-эсон қайтиб келибди! Ана у, оғзидан махорка хиди келиб турибди. Кул ранг шинелининг ёқаси таёқдек қаттиқ экан.

Исмоил нимадандир сескангандек, вужуди қалтираб, кўли билан Саиданинг бўйни ва бошини шошили-нч ра-вишда тез-тез силарди.

— Кани, ичкари кирайлик!— деди у, Саидани кучоқ-лаб остонадан уй ичига олиб кираркан.

— Ана халос!— деди Саида хушига келгандек,— Ия, вой шўрим, онамдам суюнчи олайн!..

— Жим!— Исмоил унинг кўлидан ушлаб олди.— Шошма, уйда ким бор?

— Узимиз, ўғлингиз бешикда!

— Қўя тур, ўпкамни босиб олайн!

— Онам хафа бўлади.

— Сабр қил, Саида!

Саида ҳали ҳам кўзларига ишонмагандек кучок очиб Исмоилнинг бўйнидан қаттиқ кучиб олди. Қоронғи-да улар бир-бирларининг юзини кўрган эмас, бироқ кўр-ган-кўрмаганда нима — кигиздек қалмн шинель остидан Исмоилнинг юраги дуқиллаб ураётганини Саида бусиз ҳам яхши сезиб турарди. Унинг иссиқ ва совуқдан қотиб тўрлаб кетган лабларини у ҳозир тушида эмас, балки ўн-гида ўнаётган эди.

— Қачои қайтдингиз? Бутунлай бўшаб келдингиз-ми?— деб сўради ўзига келган Саида. Энтикиб турган Ёкьюил овози титраб, шошиб-пишиб гапирди:

— Станциядан тушганимга бир оз бўлди... Тура тур, мен ҳозир...

У шошнлиб эшикка чиқди-да, саройга яширннча кн-риб, дарров қайтиб келди. Исмоил кўлига ушлаб олган мплтиғини ташқари уйдаги шохларнинг остига тикиб юборди.

— Бу нима?—деди Саида.— Уйга олиб киравермаи-спзмн?

— Нафасингни чиқарма, секин!

— Бу нима қилганингиз?

Исмоил жавоб бермай Саидаинпг кўлидан ушлаб:

Юр, ўғлимни кўрсат!—деди.

* * *

Ҳар кун оқшом юлғун аралаш кўм-кўм чий ва ка-мишзорлар билан қопланиб ётган кенг даладан Саида якка ўзи ўтин кўтариб келарди. У сойма-сой, қирма-қир, ўнқир-чўнқирлардан юриб ўтиб, овулнинг устига етганда, тепаликка ўтириб олиб, сўнги бор дам олар-ди. Кўкраклари аралаш танғиб олинган арқон халқаси-ни бўшатиб, юзидаги терини сидириб ташларди-да, гав-дасини ёзиб, орқасидаги ўтин ғарамига суянганича бир

зум кўзгалмай ўтирарди. Атроф туман, овул кўчаларида кетаётган араваларнинг тарак-туриғи ва нари-бери ўтиб турган йўловчиларнинг гангир-гунгур овозлари эшитилиб турарди. Ғир-ғир эсаётган майин шабада ковурилган жўхори хидини аҳён-аҳёнда димокқа келтириб урарди.

Саида бу сафар дам олишга улгурганича йўқ эди, пастликдан паровознинг кичқирган овози янграб, катта куч билан дара томонга бирин-кетин чувалашиб ўтиб бораётган поезд вагонлари элас-элас кўзга чалиниб қолди. Саида паровоз қичкириғини эшитиши биланок ўзининг тепаликда ўтирганини пайқаб, атрофга аланглаб қарадн-да, шошнлинч равншда арқонни яна қайта тортиб боғлади. Паровознинг гудоги Исмоилнинг тунов кунги эшелондан тушиб қолиб, тунда қочиб келганини эслатиб, унинг кўнглини ғаш қилган эди.

Саида кўчага яқинлашнб бораркан, йўлда бирон кимса йўликиб қолишидан хавотирланар ва: «ойдин кечалар тезроқ ўтиб кетса-чи!» деб ўзича кўнглидан ўтказардн. Шундагина ҳар қандай шубҳалардан қутулар, Псмоилга овқат ҳозирлаш учун кунига ўтинга қатнашдан озод бўларди. Хотин-халажлар ўтин бор ерга бизни ҳам олиб борасан деганларида, Саида уларга лом-мим ^демасди. Ҳаммани кўйиб, уларни ғорга эргаштириб борпб бўлармиди! Исмоил ўша ерда эмасми, худо асрасин, агар улар бирон нарсадан хабар топиб, шубҳаланиб қолсаларми! Исмоил кундуз кунлари ғорда ётиб, ойсиз коронғи тунларда яширинча уйга қайтарди. У уйга келган пайтларда ҳам деразаларни маҳкамлаб, эшик илгачини ичидан илиб ўтиришарди. Ҳар эхтимолга қарши Саида сўрининг остидан ўра қазиб, унинг устини чий ва кигиз билан беркитиб, тайёрлаб кўйган эди.

Улар шу зайлда ҳаёт кечирар эдилар. Чала-чулпа эшитган қулоқлари овда бўлиб, кампир онаси бўлар-бўлмасга атрофга аланглаб, жияги қизил, хиралашиб қолган кўзларп билан ўғлига ачингандек ғамгин термилиб: «Эҳ, болам, шўрлик болам!» дегандек хўрсиниб йиғламснрар эди.

Исмоил овулда нима гаплар кетаётганлигини сўраб Қўяр, ёки бўлмаса кўпинча чарчаган кишидек, бошини қуйи солиб, ўйлаш нима эканлигидан ҳали йироқ бўлган уч ойлик боласини кўйнига олиб, қаршисидаги қозонга, қачон қайнар экан, дегандек термилиб, ковоқ осиб ўти-

рарди. Ёруғ тушмасдан ўз ўрнига етиб олсин учун уннг овцагини эртароқ бериб жўнатиш зарур эди. Саида ўчок бошида ўралишиб юраркан, эри томонга лутфан қараб олиб, ўзича турли хаёлларга бернларди. У Исмоилга ачинар, ундан айрилиб, етим-есир бўлиб қолмасак эди, деб кўрқарди. Ёруғликка чикмай ғорда ётаверганидан Исмоилнинг ранг-рўйи синикиб шишиб кетган, ияқларидаги ўсиб кетган соқоллари ҳам тикандек диккайиб турарди. Унинг кўзлари гоҳ айбдор кишидек аланглаб, гоҳ қора-чиғидаги крра нукталар утдекёниб., еб қўйгудек ўқрайиб қарарди, Унинг важоҳатини кўриб киши беихтиёр хангу манг бўлиб крларди.

Исмоил илгарилари ҳам шундай эдими? Қуёшдан қорайиб кетган кучли мускуллари тердан йилтираб, эрдан кечгача чарчаш нималигини билмай ишларди. Ушанда Саида иккалалари иморат қурдилар. Ушанда турмуш кечириб қандай бўлиб, қандай кўйиши ҳеч кимнинг эсига ҳам келмаган эди. Улар ҳам бошқалар қатори қолхозда ишлаб, бахтли ҳаёт кўрнш, бола-чакали бўлиб, уларни вояга етказиш орзуси билан яшар эдилар.

«Иморатни битказсак, чорбоғни бегона кўзлардан девор билан ўраб олсак, айна муддао бўларди!» деб юрарди Исмоил. Энди-чи... Энди бўлса у қочкин. Ҳатто ўз уйига ҳам очик кела олмайди, кечасилаб ўғридек яшириниб келади. Келганда ҳам ўз уйи унга ўлан тўшак бўла олмайди, балки бошқа бирор бегона ерда ўтиргандек ҳадиксираб, қаттиқроқ сўзлашдан чўчиб, шивирлаб гапиришарди. Саида буларнинг ҳаммасини кўриб-билиб ўтирган бўлса ҳам, кўнглига олмасликка ҳаракат қилардн.

Эри ўглипи олпб, ўз ёнига келиб ўтирган ўша тунларда Саида бир соат бўлса ҳам ҳамма нарсани унутиб, бахтиср ҳаёт кечирншни жон-дилидан орзу қиларди.

«Майли, қочкинчи бўлса қочкинчи деяверсинлар, менга олтин боши омон бўлса бўлганп!»—деб, хамир ёя туриб ўзини ўзи юпатарди. Эркак киши нима қилса ўзи билади. «Ҳар кимга ўз жони азиз, бу урушда ўзини эхтиёт қилган кишигина тирик қолади!»—деб Исмоилнинг ўзи айтмабмиди. Демак, унга ақл ўргатиш менинг вази-фам эмас, ҳаммани кўйиб, суякни этдан ажратиб, уни ёмонотликка чиқаришга йўл кўярмидим. «Тушимга кирмаган, ота-бобом кўрмаган аллакаерларга, ернинг остидаги фронтга бориб жанг қилишни менга ким кўйибди.

Бир кунлик умрим бўлса ҳам шу ерда ўтказаман!»^- деб тўғри айтади у.

Ҳақмқатан ҳам фақат Исмоил билангина иш битарми-ди? Ҳеч кимга заррача зиёни тегмаган бўлса, қочса ўз бошини сақлаб қочиб юргандир. Бундан ҳукуматнинг хазинаси камайиб қолармиди! «Худо хоҳласа, бир амаллаб қишдан чиқиб олсак, баҳрр келиб довоннинг очилиши биланок Чотқолга кетамиз» дерди эри. У ерда — «Чўнг жиланда Исмоилнинг туғишган, ишончли кишилари бор. У ерда сен келдинг-қўйдинг деб ҳеч кимнинг иши бўлмас эмиш. Ҳа, Чотқолгина эмас, ундан нарига бўлса ҳам майли. Исмоил ёнимда бўлса бас, барига кўнавераман. Қани энди қишдан омон-эсон чиқиб олсак. Уйда жўхори ҳам оз долган, қишнинг ярмигача аранг етиши мумкин... Халқнинг турмушн илгаригидек эмас, танқислик, уларнинг ҳам баҳорга етар-етмас донлари қолган...»

* * *

Эрта билан ариқ бўйидаги шувокларнинг учлари оқаришиб, қуврайларнинг қиров босган уруғлари ерга тўкилиб, лайлакқор бир ёғиб, бир тиниб, эриб ётган эди. Овул орасидаги экинзор ерларда ёйилиб юрган қўй-қўзиларнинг намли жунларидан қўнғир буғ кўтарилиб, уларнинг орқасидан қолишмай шакшаклашиб эргашиб юрган зағизғонлар қизил эт излашиб, бир қўйнинг устидан иккинчисига учиб қўнишарди. Тоғ орасига туманли қиш ҳам кириб келди. Уруш бўлса кундан-кунга кучайиб, яқин орада тўхтамайдиганга ўхшарди. Фронтга эса тобора кўпроқ одам жўнатилмоқда эди.

Бу гал соқол-мўйлови эндиғна сабза уриб келаётган ўн саккиз-ўн тўққиз ёшлардаги ўспирин йигитлар ҳам ёппасига жўнатилаётган эди.

— Бўталарим, кечпгина яланг оёқ чопқиллаб юрган болалар бугун хадемаГ: кап-катта бўлиб, ёшликнинг гаштнини сурмай, дунёнинг хузур-ҳаловатини татимай жўнаб кетншаётир! Эҳ, ер ютқур герман, ажалинг етмади, биз кутулмаднк!— дейишиб, чол-кампирилар хасса-таёқларини судрашиб, букчайганларича бўза ичилаётган уй ёнидаги четанли аравалар атрофига тўпланишаётган эди. Бўзачининг уйидан болаларнинг қиз-келинлар билан сўнги марта тўпланишпб кайф устида киши қалбини из-

тиробга солиб, хаяжонлантириб, қандайдир хониш билан куйлаётган овозлари эшитиларди.

— А-а, садағанг кетайлар, овозларингни эшитадиган кунлар яна келармикин!— дейишиб кампирилар кўз ёши тўкарди. Саида ҳам уларяинг орасида ўтирган эди. Ҳали унинг яқин қайин иниси Жумабой ҳам ширакайф бўлиб келди:

— Юринг, янга, бўза буюриб келдик, ўша ердан хайрлашиб жўнамоқчи бўлдик.

— Юринг...

Саида Исмоилга обориш учун ёрғичокда талқон туюб ўтирган эди. У боланинг қўнглини ўқситгиси келмай, нима дейишини ҳам билмай қолди:

— Снзларни кўчадан кузата қолайин, айланай, менинг у ёққа боришим уят-ку...

— Нпмасн уят, ҳсч бўлмаса Исмонл акам учун кузатарспз-ку, ҳозир у урушда ўт кечиб юргандир... Насиб қилиб учрашиб қрлсак, янгам кузатиб қўйди, деб айтаман. Душманни енгиб ғалаба билан келсин, десангиз, юринг, ўз кўзингиз билан жўнатиинг. Менинг бошқалардан қаерим кам. Ҳаммани ота-онаси, ака-укалари жўнатишаётир, мени-чи?..

Саида унинг бу сўзларидан доврираб, нима деб жавоб қайтаришини билмай қолди. Унинг қизариб кетганини Жумабой ҳам пайқади:

— Ии, янга, қизик экансиз, шунга ҳам уялдингизми! Қани бўлмаса юринг, орқада қолмасдан юринг!

Ҳозир ҳам Саида унга тик қарай олмай, ўзини одамлар ораснда ётсираб, айбли сезгандек, рўмоли билан оғзипп беркптиб жимгина ўтирарди. Мана, эрта-индия ажал билан олишадшан бу ўспирин йигитларнинг сирбой бермап ўзаро чугурлашнб, хиргойи қилиб ўтиришлари уларпи кўзга айпиқса оловдек кўрсатиб, туғишган ога-иипларни эслатарди. Дарҳақиқат, инсоннинг кадрциммати ҳам кўпинча шундай айрилиқ кунларда билинмайдами? Уларнинг фақатўзлари ҳақида, ўз тақдирлари тўғрисидагина эмас, балки бунда қолаётган эл-юртининг тақдири ҳақида ўйлаётганларини ўйласанг, юрак-бағринг эзилиб, узилиб кетгандек туюларди.

Ана, бўзадан юзлари қизариб, лола ранг бўлиб кетган Жумабой қувончга тўлиб, бесўнақай гавдасини эплай олмай, кўлида коса ушлаганча **трпарнк-ря** гандираклаб турибди. Унинг туғишган акаси **-fijBjMfl** цба^вд-HPBs № иза-

кул чап кўлидан ажраб, яқинда фронтдан кайтган. У хозир овулда қишлоқ Советининг раиси бўлиб ишлайди. Мирзакулнинг ашулаларини хатто кўчада ўйнаб юрган майда болалар ҳам айтиб юришади. Уларни эшитсанг борми, этинг жимирлашиб, кўзингдан юм-юм ёш оқади. Жумабой ҳам хозир акасининг сеvimли ашулаларидан бирини чўзиқ овоз билан куйлай бошлади;

«...Эй-и-и!»

**Олтмиш вагонни тиркаб,
Уқдек учган паровоз.
Овулимдан жўнаяман,
Қадрдонлар, хайр-хўш!**

**Етмиш вагонни тиркаб,
Елиб учган паровоз,
Юртимдан кетаямман,
Янгаларим, хайр-хўш!..»**

— Оқ йўл, йигит!—деб ўтирганлар бир овоздан маъ- куллашди.— Сени янгаларингдан жудо қилган душман- ни енгиб омон кел!

Жумабой бошини юқри силтаркан, кучга тўлиб, ҳеч кутилмаганда улғайиб қилгандек бўлди-да, юзида ҳар- бийларга хос жиддийлик акс этди. У деразадан кўриниб турган тоғ чўққиларидан кўзини узмай, ўзининг киндик қони томган ер, униб-ўсган овулидан яна бир соатдан сўнг бутунлай йироқлашиб кетишини кўз олдига кел- тиргандек куйлашда давом этди:

«Эй-и-и!..»

**Арис сари кетармиз
Олатоғдан кўз узмай.
Қорли чўққилар ҳам жилар
Биздан айрилиб қолмай!..»**

Уйга чўмиб ўтирган Саида хозир ҳамма нарсани унутган эди. Унинг назарида туннелдан анча нарига чў- зилиб кетган қозоқ даштларидан тутунини буркситиб елдек учиб бораётган поезд вагонлари эшикларига тўп- ланишнб олган йигитлар тобора ўзларидан узоқлашиб, секин-аста кўздан ғойиб бўлиб бораётган Олатоғга қа- раб ашула айтиб, қўлларини силтаб хайрлашаётгандек

туюлди. Шунда Саида ўзини ҳам поезд билан бирга, худди ёнма-ён югуриб бораётгандек, кейин унга ета ол- май орқада қолиб, гандираклаб, симёғочларга суяниб қолгандек хис этди. У эмас, балки симёғочларнинг темир кўбиз сингари «бутадай» бўзлаб ётгани кулоқка чали- нарди.

Жумабойнинг ашуласини бутун вужуди билан бери- либ тинглаган Саида секин бошини кўтариб, атрофда ўтирган-турганларга бир сидра назар ташлаб чиқди. Гўё овул атрофига аждаҳо келиб қолгану, ўша ерга тўпла- нишаётган ёшлар ютиб юборгудек наъра тортиб бўкира- ("тап афсонавий аждаҳо билан олишувга шайланаётган- ;ек, халқ билан бирга йиғлагани йиғлаб, қулгани кулиб, бирок бошга тушганни кўз қўрар, деганларидек, се- тиАii-мепнки демай, ҳамкорлик ва ҳамжихатлик билан <Iхи|)ида ўйнаб-кулиб бир-бирларига яхшилик тилаёт- ганлнклари Саидага чексиз қувонч бағишлаб, унинг қалбини ҳаяжонлантириб юборди.

Қани энди, қўлидан келса-ю, Саида уларни ўз пано- хнга олиб, ўзиёқ душманни тор-мор этиб ташласа. Хаё- лида у хозир ўрнидан тура солиб: «Эҳ, садағаларинг кетай сиздек болаларни. Эндигина гулдек очилган чоғ- ларингда эл-юртдан ажраб, бўзлаганча бош олиб кет- саларинг! Рухсат беринглар, сизлар учун мен бора- пин!»— деб ҳаммага ошқора айтишни хаёлидан ўтказар- ди. Бирок шу захоти, Исмоилга талқин туйиб етказиш зарурлиги эсига тушиб қолди. Унинг хаёли гоҳ Исмоил- да, гоҳ уйида, гоҳ ҳарбий хизматга жўнаётган кишилар- да яшин тезлигида учиб юрарди.

I i i i n i T J i a r тапГқарига чиққанларида, арвалар атро- (| | и г . | тўилапиншб турган халойик ҳам аста-секин чайка- ли|> думала бошлади.

Бурул соқол, чапоқ суякларн чиққан, қизил юзли йил- қпчн Парпи йиғин чеккасида отини гижингладиб:

— Омин! Ота-боболарингнинг арвоҳи қўлласин, ға- лаба ёр бўлсин сизларга!—деди. Кейин яна нимадир айт- моқчи бўлди-ю, бироқ чамаси келмай от ёлига энка- йпб, туртиб чиққан елкаларини ирғаб-ирғаб, овулдан ташқарига йўртиб кетди. Афтидан, у номуси кучлилик қилиб, кўпчилик ичида кўз ёшини кўрсатмасликка ҳара- кат қилди шекилли.

Кий-чув аралаш арвалар узоқлашиб, туман ичида кўринмай қолди. Бироқ музлаб қолган йўлдан кетиб

бораётган арава ғилдиракларинннг тақир-туқур овози аича вақтгача эшитилиб турди. Аравалар текис йўлга чиқиб олганларидан кейин, жимиб қолган болаларнинг:

«...Юргимдан кетаяпман,
Янгаларим, хабр-хўш!..» —

деган овозлари яна акс садо бергандек кулоқлар остида жаранглаб, хотинларнинг кўнглини ўкситиб, чуқур изтиробга солган эди. Барчанинг кўнглида: «Буларнинг кайсиеи қелнб, кайси бири қоларкин?»—деган хаёл >.укмрой эди. Саида алам ичида маъюсгина термилиб турган халқни кўрнб:

«Эрим уйга йўлай олмай кочиб юрибди, деб ношу-курчилик қилмасам ҳам бўлади, ишқилиб, бир амаллаб уз жонини омон сақлаб юрса бўлгани...» деб худога сиғиниб, ўзига тавба-тазарру қилаётган эди.

Овозлар тиниб, овул тинчлангандан сўнг, Саида халтадаги талқон билан бир-иккита нонни қўйнига тиқиб, урок ва арқонларини олди-да, тезгина ўтинга чиқиб кетди. Бутун адирларни туман қоплаб олган, кўм-кўк тоғ Гагирлари тун қаби жимжит, «қағ» деган қарға, «кук» деган қузғуннинг овози эшитилмайди. ^Фақат шамолнннг сскин вишиллаб келаётган илои сингари унда-бунда туптуп бўлиб ўсиб турган камишларни сийпалаб ўтган оьозигина эшитиларди ^ Туман ичида бир аёл, кўрқув аралаш атрофга назар ташлаб, ўзининг энг яқин, энг меҳрнбон кишиси хузурига шошиб бораётган эди.

* * *

Кейинги пайтларда почтальон Қурмон оға кўча этагидаги иккала хонадонга йўламай, шошилган бўйича четлаб ўтадиган бўлиб қолган. Унга кўзи тушган Тўтиой. Эридан хат келмаслигига кўзи етган бўлса ҳам, ўғирда туюётган машоғини қолдириб, қоқ суяк бўлиб кетган чапир цўлларини силтаб, бўғиқ, титроқ овоз билан қичқирди:

— О-ой, почтачи амаки, бизга хат борми?!

Шу маҳал кун қизиғида тош ўйнаб ўтирган Тўтиойнинг учала боласи бундан хабар топиб, шовқин солишиб, қийқиришиб, биридан бири ўзиб, ғизиллаганча югуриб қолишди:

— Ана, ана Қурмон амаким! Кўряпсанми!

— Отамнинг хати!

— Отамдан хат келди!

Почтальон чол довдираб, уларга жавоб қайтараман дегунча болалар етиб келишиб, от тизгинидан, узанги боғларидан тортқилашиб, овулни бошларига кўтариб қийқиришарди.

— Қани, отамнинг хати?

— Мен оламан!

— Йўқ, мен, мен оламан, Қурмон амаки, менга беринг!

— Вой тирранчалар-эй, бу хат эмас, деяпман-ку! У, цўқуй¹, оой,—деярди шошиб қолган Қурмон.— Билмасдан б.чкнраверасизларми?

1м). i;ciар **аразлаиГандек**, нафасларини ичларига ютнб жим қопнили. Уларнинг кетишларини ҳам, қолишларнипнп ҳам билман, бирон парса кутаётгандек ишончсиз термилиб турпшларини кўриб, Қурмон оғанинг ҳам жаҳли чикарди, ҳам ичи ачирди.

— Сиз, қароғларим, балки хатни яшириб қўйди, деб ўйлаётгандирсизлар, ишонмаётган бўлсаларинг, мана, ўзларинг ҳам кўринглар,—дегандек қўлини қўйнига солиб кўрсатади.— Мана, йўқ! Агар менинг ихтиёримда бўлса эди, сизларни бунда интизор қилиб қўймасдан, уларга қунига уч мартадан хат ёздириб турган бўлардим-ку! Йложи йўқ-да! Бугун келмаса, эртага келар, эртага бўлмаса, индпн келар... Жимгина ўйнаб юраверинглар, худо хохласа, келаси бозорга олиб келаман... Бу тушимга ҳам кириб чнқди, назарнмда, хат келиб қола- (чг.'iiricК. Қани эпди ўйнанглар... Саида янгаларингга **VIM** шупдай доГ» айтиЛ қўйпнгллар, унга ҳам бозор куни х.и о.'шо ксламлп.

Чол опит оурпб, пўлга тушаркап, ўзича ўйлаб борди.

«Ишқнлиб, қарнган чоғимда бола-чаканинг кўзига шумшук кўриниб қолмасам бўлгани-да... Бундан кўра, кетмон ишнга қўйганлари ҳам маъкул эди!..»

Қурмон оға хаёл* аралаш, одатдагидек отининг ташиш хонадонларга бурилиб кетаётганини пайқаб қолиб, тезда тизгинини буриб олди-да, қрқилиб кетган отнинг бўйнига қамчи билан савалай бошлади:

— Ана, ана бўлмаса! Хе, харом ўлгур! Хосиятсиз мол

¹ К ў к у й — ачиниш.

шундай бўлади!.. Хат келса ўзимоқ чопиб бормаст-ши!»!

Саида тўқайдан ўтин кўтариб келганда, доим унинг олдига Тўтиойнинг ўртанча ўғли — отасининг фуфайкасини шалвиратиб кийиб олган ва олд тишларини иржайтириб юрадиган Ҳасантой чиқиб турарди. Унинг ҳеч қандай борди-келди билан иши йўқ бўлиб, шумликни ҳам бплмас, кишиларни ҳам ёқтирмасди.

— Саида янга, Исмоил акамдан хат йўқ, бизга ҳам келмабди! Қурмакем келаси бозорга олиб келаман деди! У туш кўрибди,— деярдди у ажабтовур катта одамлардек. Соддадиллик билан айтилган бу сўзлар Саида учун қанчалик оғир туюлишини Ҳасантой билса эди!.. Саиданинг узок, йул босиб, не азоблар билан кўтариб келган ўтини шу чоқ яна зилдек садмоқланиб, эшик олдига беш-олти кадам қолганда у ҳолдан тойиб, деворни ушлаб, гандираклаганича ўтинни ерга ташлаб юборди-да:

— Э, худойим, ҳеч бўлмаса ўша етимларнинг отгидан бирор яхши хабар келса-чи!—деб ўзига-ўзи гаулаётгандек, бўйинларига ёпишиб қолган соч толаларини тартибга солшга ҳам ҳоли келмай, шалпайганича деворга суяниб қолди. Саида Тўтиойнинг болаларига хат келса, кима учундир ўзини ҳам тасалли топаётгандек ҳис қилиб юрди. Баъзан кечалари Ҳасантойнинг ўша айтган сўзларини эслаб, Саида кўрқувга тушарди: Ҳасантой кўпдан бери «Исмондан хат олиб келдингизми?»—деб Қурмондан сўраб туради. Исмоил бўлса Қурмонни кўрсанг, йўлда-чўлда, ҳар замонда хат-хабар сураб тургин, деб Саидага уқтирарди.

Саида ҳам, Қурмонни курсам албатта сўранман, деб кўнглидам ўтказиб кўярди-ю, бироқ ҳар сафар ҳам бунга юраги довламай, ўзини ўзи алдарди.

Тўтиой ҳам Саидаларнинг шундай ёнгинасида яшарди. Эл оёғи босилниб, овулга жимлик чўққанда, Саида Исмоилнинг кийимларини ювишга кирншиди ва тонг отгунча мишмаш қилмай уларни ўтга тоблаб қуриштириб, эрта азонда ҳар қилгидек сувга чиқди. У остонадан ҳатлаб чиқиши биланоқ қор қалин тушганини кўриб, унинг бир тусда оппоқ оқариб ётганидан кўзлари жимирлашиб, кўнгли беҳузур бўлаётгандек туюлди. «Вой, кўзим тинчипти, нахртки бўйимда бўлиб қолган бўлса?»—деган ўйга бориб, чўчнгандан кўлидаги пакирини ерга тушириб

юборди. «Худойим, ўзинг сақла, эл-юрт курса нима дейди. йўқ, ундай бўлиши мумкин эмас, бу — туни билан ухламаганлик аломати!»—деб яна ўзига-ўзи тасалли берди **ва** бу ҳақда қайтиб ўйламасликка, уни ёддан чиқаришга ҳаракат қилди. «Ундан кўра Исмоил ҳақида ўйлайин, унинг холи нималар кечдийкин?..» Саида Исмоилни эслаганда кўнгли ғаш тортиб, безовталанди. Мана, қаҳратон киши ҳам келди, ёғин-сочин, изғирин-бўрон, ой далада ғорда ётиш осонми?

ЧЦарвоке, ёкиши биратўла иличиди қайраб келяпти! Кунни кеча қоррайиб, кўш нуруни шимириб ётган далалар бугун қор билан бир текис қопланиб, кўнғир тусли туман тоғ ён бағирлари бўйлаб эринчоқлик билан сузиб юрарди. Музлаган ариқ бўйидаги ёш толчалар эгили-**ИНО**, бутуқлар у ёқ-бу ёққа тебраниб турарди! Ҳавода бир маромда учиб юрган қор қалаш, қора-қизғиш булутлар тобора қалинлашиб, осмон гумбази пасайиб, олам торайиб, қичрайиб қолаётгандек сезиларди! Туни билан ёғиб чиққан қор ҳозир майда-майда учқунлаб, вақт вақти билан эсанг шамолдан чўчигандек ҳавода қапалак сингари учиб юрарди. Овул сув сепгандек жимжит, совуқдан ҳеч кимнинг тургиси йўқ эди!

Саида уйдаги катта ола кигизни бир амаллаб Исмоилга элтиб бериш ҳақида ўйлаб пакирларини кўтарганча қор кечиб борарди. Шу заҳоти бирдан қор устидаги сой томонга қараб кетган изни кўриб қолиб, бу ким бўлса экан, дейишга улгурганича ҳам йўқ эди, рўпарадаа сув кўтариб келаётган Тўтиой чиқиб қолди. Унинг оёғида халпиллаган катта этик, ўзи бўлса ингичка, озғин, чоюошиш арқоқ билан эркакчасига сиқиб боғлаб олган ччи. Тўтнот Саидани кўриши биланок пакирларини ер-1.1 кумди-да, сонукдан увушиб, кўкариб кетган қўлларини ук.алагаинча туриб қолди»

-- Сен кечаси билан ухламай чиқдинг шекилли, рангларинг синикиб, кўзларинг киртайиб қолгандай.

— Шундай, бир оз бошим оғриб турибди,— деди Саида секингина ва яна шошилини равишда кўшимча қилди:— Ухладим, шундай узок кечада ухламай нима ҳам қилардим?— Саида бу сўзларни айтишга айтди-ю, ўзидан хавфсираб қолди: «Балки, Тўтиой кечаси ташқарида чиққан бўлса, туни билан кир ювиб чиққанамдав хабар топгандир. Ҳозир сўраб қолса нима дейман?»— Ҳақиқатан ҳам туни билан ухлай олмадим; болам ке»

часи билан тинмай йиғлаб чпкдп. кийналганимча бор,— деди яна Саида сир бой бермай.

Шундайку-я, дегандек Тўтной бошипи чайкаб кўйди:

— Сен ҳам менга ўхшаб ёлгиз бошсан! Кампиринг уйдан чикмайди. Халиям эплаб-сеплаб болангпи бокиб турганига шукур қилиш керак, ўз ота-оналаринг бўлса сандан йирокда, йилки билан овора.

Тўтной чурк этмай, хомуш бўлиб турган Саидага қараб ўйчанлик билан хўрсяниб кўйди. Унинг бундай маънолп қарашларидан хотинларга хос юмшоқ кўнгиллилиги ва ич-ичидан ачинаётганлиги сезнлиб турарди. Уч болани боқаман деб эртаю кеч урпнпб юрган Тўтиойнннг кўзлари кишига доим ўкрайиб қарарди, хозир эса унинг юмшаб, очик чехра, самимий илтифот билан мулопим термилишлари Саида қалбига илиқлик бахш этган эди. «Чамаси, киз кезларида Тўтиой жуда гўзал бўлган кўринади. Ҳасантойнинг жовдираган ёкимтой кўзлари ҳам худди ойисиникини эслатарди. Бирок буни ханузгача пайкамай юрган эканман!» дерди у ичида.

Тўтиой Саидага қараб афсуслангандек:

— Хат келмади деб қайғурасан, кўргулигимиз бор экам, пешонада ёзилгани шу бўлса, қўлимиздан нима ҳам келарди! Мен уч етимча билан ўтирсам, сен бўлсанг турмушга чикканингга ярим йил бўлмай, дунёнинг аччиқ-чучугини бирга тотмадинг... Янги фарзанд дунёга келса-ю отаси уни кўрмаса... Эй, нимасини айтасан... Ҳаммаси ҳам майли-я, икки энлик хат келмаётгани ёмси!.. Буни ўйласам хафсалам пир бўлади-ю, қўлим ишга бормай қолади... Мана, қиш ҳам кириб келди, болаларимнинг бўлса кийим-кечаги йўқ — яланғоч, бор ишонганимиз икки коп жўхори қолди, холос, бу нима бўларди!—Тўтиой тирқираб чикқан кўз ёшларини аччнғлангандек сидириб ташлаб, пакирларини кўтарганп-ча одимлаб кетди.

Саида нима дейишипи билмай, унипг оркасидан хангу манг бўлиб қараб қолди. Одамгарчнлигн тоғ каби юксак бўлган бу муштдек, озғин аёлнинг инсонга бўлган меҳру муҳаббати, шижоати ва хушфёллиги Саидани гоят рухлантриб юборди, яна бир чеккаси «сенинг тақдиринг ҳам меникига ўхшайди» деб раҳмдиллик қилаётгани уни қандайдир айбдан оклаётгандек бўлди. Саида қалбини хаяжонга солаётган нозик хис-туйғуларни баёи этишдан ўзипи ожиз сезиб: «Мен нима ҳам қилардим,

хар ким пешонасига ёзилганини кўради. Насиб цилса : оларанинг бахтига оталари қайтиб келар...» дейиш иилан чекланди.

Тўтиойнинг эри Бойдали колхоз тузилгандан бери лалада сувчилик қилган. Саида кечкурунлари ишдан |,айтиб келаётганда ҳам кўшниси Бойдалининг сув та-і аб, экин суғориб юргани устидан чиқарди. У, почаларини тиззасидан юкоригача шимариб олиб бақувват |авдалари билан у ер-бу ердан ҳатлаб ўтиб, сув тараб юраркан, ботиб бораётган куёшнинг заррин нурлари тебраниб турган экинларнинг уч-учларини қучар, Бой-далининг қўлидаги катта кетмон эса хар кулочкашлаб j рiли сари кечки хавода яшин каби яраклаб кетарди. <) ну!!дап!лар: «Дехкон бобом миришкор сувчи, қўли |ул!» дойишардн у ҳақида гап кетганда. Уркачланиб оклётган сундан хотин-халажлар этакларинн липпалари-ia кистиришиб, қўл ушлашиб ўтаётганларнда, нарида сув боғлаб юрган Бойдали ўзича хохолаб завкланиб куларди.

— Хой, қақиллаган қаламқошлар алвастини курган-дек чўчийсизлар-а! Кўркмасдан ўтаверинглар! Биронталаринг окиб кетсаларинг, охири қўлимга келиб тушасизлар, эркалатиб кўяман.

Шунда тенгкур дугоналар:

— Ҳа, эркалатмай қуриб кет, сувинг тошиб кетгур! Ллчайинда эркалатмаган, окиб борганда эркалатарми-дииг?— деб хандон отиб кулишарди.

)эойдали ҳам уларга қўшилнб далани янгратнб завк била и хохолаб куларди.

!>нр парасанг гира-шира ичида кенг дала бўйлаб l>uиi;ijiiiiiin кгтнб бораётгпнн кўринарди. Кетмонини i-.ii к. it-и I ;i 'глшл.'и линча сафардл юрган сайё.х баходирлар-/нк l)<ц1ллли у i'р-бу ордаги экилмай ола-була бўлиб долган орлрнлн назардан ўтказпб, аста-секин олислаб, кўлдап гойиб бўларди.Шойдалининг табиати ҳам шалдиёаб окқан шўх арик сувини эслатардд3Саида бир купи кушнилариникига кириб қолганда, юпка лабларини қиснб, қапгир билан қозон тубини тешиб юборгудек қалдиратиб қовлаётган Тўтиойнинг нимадандир хафалангандек ўз болаларини уришаётгани ва нариги ёкда болаларига ўйинчоқ ясаб бериб ўтирган эрининг:

— Эй, хотин, уларни нега беҳудага уришаверасан, учала шункорни ҳам ўзинг тукқансан, мен учун бундан

хам ортик давлат борми? Бошқалардан ёмон яшаётганимиз йўқ, шукур, уйлари бўлса бор, эл қатори еярга нони, киярга кийимини топиб турсам, яна нимага куйи-наврасан?— деб тургани устидан чикди.

Бойдали армияга кетгандан кейин кетма-кет хат келиб турди, бироқ кейинчалик Исмоилдан ҳам, Бойдалидан ҳам хат узилиб, Қурмоннинг уларниқига кирмай четлаб юрганининг боиси ҳам шундан. Бечора чол худди бўйнидан қарзини уза олмай қочиб юргандек, ношуд отининг биқинларига ниқтаб, йўртиб ўтадиган бўлган кундан бошлаб, қншлоқ Советининг раиеи Мирзакул иккала хонадонда ҳам тез-тез хабар оладиган бўлиб қрлди. Шунинг ўзиёқ Санданнинг қўнглига қўлғула солиб, дилини ғаш қилиб қўйган эди. Балки Мирзакул Исмоилнинг қочиб юрганини сезиб қолгандир. Ундай деса, Мирзакулнинг кўринишидан ҳеч нарса сезилмасди. Шу кунга қадар Исмоилнинг аскардан қочиб яшириниб юрганини овулда бирон кимса сезмаган эди.

Исмоил жуда эҳтиёткорлик билан иш қўрарди.

— Санда, замон бошқача, яна оғзи бўшлик қилиб бировга гапириб қўйма. Бошқалар тугул, ҳатто отам тирилиб келса ҳам, нафасингни чиқарма. Тушундингми?— деб доим уқтириб турар эди.

Мирзакул нари ўтмб, бери қайтганда, гўё иш билан келгандек, бу иккала хонадонга йўл-йўлакай кириб ўтарди. У аввало Тўтиойларниқига кириб:

— Хой, Тўтиой! Бормисизлар?—деб қўярди от устида туриб.

Аскарга кетаётганда Мирзакул тулки телпагини бостириб кийиб олган, қора мўйловли, хушчибим, қувнок. йигитча эди. У билимдонлиги ва ўткир овози билан бутун овулдагиларни ўзига ром қилиб олганди. Бирок фронтга бориб, бир қўлидан ажраб, ярадор бўлиб қайтгандан бери у бурунгисидек эмасди. Сўзларни кесиб сўзлаб, сал нарсадан жаҳли қўзғарди. У, бўронда қўпорилиб, шох-бутоқлари қайрилиб, синиб ётган дарахтдек, бир елкаси бир оз қуйига осилиб, ич-ичига кириб кетган юзлари сарғайиб, чайир бўйинлари темирдек қотиб кетгандек кўринарди. Илгари қўбиз чертиб, қуйлаб юрган Мирзакул энди буш қолган енгини чўнтагига қнстириб олиб, соғ қўли билан қўбиз торларини чертаётгандек қизишиб кетганини ўзи ҳам сезмас, қўлини ҳавода ҳаракатлантираркан, хириллаган овози гоҳ ўйга чўндириб,

'гоҳ **ҒЕзабра** тўлгандай кучайиб, фронтда бошидан кечирганларини қуйларди.

Мирзакул Тўтиойнинг ҳовлисига келганда ораликдаги баланд деворлардан **бўй** чўзиб, оёқларини узангига тираганича, эшик олдида киши билмас қандайдир иш билан ғивирлаб юрган Саидага қараб қичкириб қўярди:

— Саида, жиянча катта **бўлиб** қрлдими? Сақлаб қўйган тамакингдан менга ҳам битта ўраб кел-чи!.. Ишингни кейин битирарсан, қани бу ёққа кел...

Мирзакул: «Улардан хат оляписизларми?» деб бир оғиз сўрамади ҳам. Овулда кимга хат келиб, кимга келмастганини у ҳаммадан бурун биларди. Шу билан **бирга**, онулга келган хатларни аввало унинг ўзи қўздан кечирарди. Сапда бундан хабардор бўлса ҳам, Мирзакулнинг **онознии** эшитган сари юрак олдириб қўйгандек, ресаранжом бўлаверарди. Мирзакулнинг Исмоилдан **хат** борми-йўқми, деб қўнгил учун бир оғиз сўрамагани Саидани қаттиқ шубҳага солнб қўйганди. Демак, Мирзакул нимадандир ҳадиксираяпти... Ҳайтовур, у бир **гапни** билади...

Саида, қуритиб олиб қўйган тамаки япроқларидан **укалаб** папирас ўради-да, уни ўтга тутантириб, сир бой бермаслик учун ўзини ўзи дадиллантириб қўрсатгандек Тўтиойларниқига олиб қикдн. Мнрзакул уни кўриши биланок отдан тушиб, чекишга хумори тутгандек, папиросни буркситиб тортиб, эсига келган гапларни шошмадан сўзлайверди.

•— Сен тамакининг миктиеини ғамлаб қўйган экансан, Саида!—деб мактаб қўйди у йўл-йўлакай.— Исмоилга хпм ундан поснлка қилиб юбор. Бир чекиб, Толоспп клаб цўпснн...

- К)борамап-ку,— деди Саида, сўзи бўғзига тикилгандск. У япа пиманидир айтмоқчи бўлди-ю, лекин гапирншга бирор дурустроқ сўз тополмай, лабларини тишлади ва Мирзакул ҳамма гапни билади, деган ҳаёлда юраги «шиғ» этиб, юзлари лахча чўғ бўлиб ёнди, Ниҳоят у сабри чидамай, тутундан нафаси қайтгандек анёрлик қилиб йўталмоқчи бўлди:— Фу-ай, шунча ҳам аччиқ бўладими, эркаклар унинг нимасини яхши кўришади...

Саида бунни айтишга айтди-ю, лекин туни билан қийналиб ухлаёлмай чикди: «Уринли сўзладимми ёки сездириб қўйдимми? Эй худо, ўз паноҳингда санла! Ово-

зимни ўзгартмасликка, юзимни кизартмасликка канчалик ҳаракат қилмай, бари бир, уни кўрганда довдираб, тилпим қалимага келмай қолади... Нахотки у сезган бўлса! Айб ўзимдан ўтди... Юрак йўқ менда, чумчукчалик ҳам юрак йўқ!—деб ўзини ўзи қийи бошлади.— Яна посылка қил дегани нимаси? Ростдан айтдимикин ёки синамок учунми?..»

Мирзақул бошқа бир кун келганида ариқ бўйидаги толларни кўздан кечирди. Тўтийдан ўпкалади:

— Бойдали толларни ҳар йили бутаб турарди. Бу йил уларга ҳеч ким қарамабди, таналари йўгонлашиб, туппа-тузук ишга ярайдиган бўлиб қрибди. Бутаб олиш керак, шохлари ўтин бўлади, акс холда улар ўсмай қолиши мумкин...

Мирзақулнинг сўзлари Тўтиойга ёкмади шекилли, у Мирзақулга таажжублангандек қараб, оғир бир ух тортиб қўйди:

— Эй, қуриб кетмайдими, бўйи ўсганда ўшанинг кимга кераги бор? Узи бўлмагандан кейин, тол тугул бош\а нарса ҳам кўзга кўринармиди! Колхознинг ишии ҳам бнтир, машок териб болаларни ҳам бок! Уликми, тирнкмн иккала уй эгаларидан ҳам дарак йўқ, кўзимиз тўрт бўлиб, бир амаллаб кун кечириб ўтирибмиз.— У лабини тишлаб, тескари қаради.— Сиз бўлсангиз толни гапирасиз...

Шу пайтда Саиданинг ранглари ўчиб, баданлари жимирлашиб, ерга кириб кетаёзгандек бўлди, гўё Мирзақул унинг бетга чоппб: «Сен, Тўтиой, ўзингни Саида билан тенглаштира, унинг эри аллақачон аскардан қриб келиб, ғорда яшириниб юрибди!»—деб бутун сиру асрорини очиб ташлаётгандек кўринди. [Саида: «Мирзақул ҳозир шу ҳақда гапиради»—деб юрагн ·''J^аМIII^г дпрр^гдрк- дирнлаб, кутиб турарди, бироқ Мирзақул яна юмшаб_^

— Ундай дема,—деди Тўтнгойга бафуржа сўзлаб.— Агар билсанг, инсон учун толпинг ўзигина эмас, хатто унинг кўланкаси ҳам керак.—Мирзақул бу сўзларни айтншга айтди-ю, хаёл суриб, негадир жаҳли чикқандек чайир бўйиилари кизарнб кетди. Ниҳоят у, кўпдан бери айтмоқчн бўлиб юрган сўзларини энди юрагига сиғдира олмагандек қизишиб, ўшқира бошлади.— Бир оз хат кечикиб келса, бас, аёлликка бориб, ҳар нарсани ўйлайверар экансизлар-да! Ундан кўра, том тепасидаги жўхори

пояларипи йиғиштириб олинглар, бўлмаса ёзга етмай чнриб қолади! Болаларнинг насибасини қиймоцчимсанлар? Қани, биттанг уларни сут-қатиксиз қолдириб кўрчи, бошларингни узиб оламан, билиб қўйинглар буни! Якка эмассанлар, бир ишни эплай олмадингларми, кўшиннглари чақиринглар. Иккала хотин бир эркакча йўқмисанлар? Рус келинлари қўлларига милтик ушлаб, окопда ётиб, душманга қарши ўк узишяпти, сенлар бўлсанг уйда ўтириб, хат йўқ деб зорланасанлар!..

Тўтиой бўзарганича жим ўтирарди. Саида эса тилга киргандек кутилмаганда:

— Биз бу ишларни битирамиз, жўхори пояларини ҳам ташиб оламиз, толларни ҳам бутаб кўямиз,—деб юборганини ўзи ҳам сезмай қолди.

Балки Саида ҳозир илтифот билан хизматга тайёр эканлшинн билдирмоқчи бўлгандир ёки Мирзақулдан шубҳалаиганидан епгилтаклик қилиб гапириб қўйгандир, ҳар қалай, у бу сўзларни чин кўнгилдан чиқариб айтган эди. Яна бир томони: у Мирзақулни бошқа гапга алаҳситмоқчи бўлган бўлса, иккинчидан, гўё бу билан ўзини ҳам, Тўтиойни ҳам хижолатдан қутқармоқчи эди. Мирзақул эса бошқа ҳеч нарса демади-ю, ранглари ўчиб, ғазабга тўлиб, Саидага негадир таажжуб билан тикилиб қаради. Афтидан, Саиданинг фикрига кўшилди шекилли. Сўнгра отига миниб йўлга тушди.

Уша куни Саида Тўтиойларнинг хўжалик ишларнга кўмаклашар экан, бу билан аллақандай гуноҳдан ювилиб, кўпдан бери орзу қилиб кутиб юрган эзгу ниятига эришгапдек, ўзини ғоят бахтиёр ҳис этди. Унинг турмушнда кўндап берп бундай қувончли дамлар содир бў.чмагаи чдн. Шу топда Спида ўзинн кучига куч кўшилагггапдск сс.чиб, ҳамма пиши хаш-паш дегупча бнтириб қўйгнси келардп. V срдмпдан кўра зиёпи кўпрок гсгаётгаи Тўтиошшпг болаларига ҳам ёмон гапирмас, аксинча, тенгкур кишилардек уларга очик кўнгил билан қараб, хайҳайлашиб, бирга ўйнаб, бирга кулгиси келарди. Аммо Мирзақулнинг ҳалиги сирли қарашлари ёдига тушганда Саиданинг кўли ишга бормай, пешонасидан совук тер чиқаётгандек бўларди.

«Мирзақул менга нега бу тахлитда қаради? Бир нарсани фаҳмладими ёки менга шундай туюляптлми?»

Шу-шу Санда Мирзақулни кўрди дегунча вахшлага тушиб, безовталанаверарди. «Исмоил қаерда? Уни қаер •

га яшириб қўйибсан?»—деб сўраб қолишини кутиб юргандек, юраги дукиллаб урарди. Саида Мирзацулининг юзига тикка қарашга ботина олмай, кўзларини ундан олиб қочиб, яна нима дер экан, нималар хақида гапираркин, деб сабрсизланиб кутиб турарди.

' Қўрқувдан юраги кинидан чикиб кетаётгандек, тили куриб, энтикиб нафас олаётган Сайда, Мирзакул кетиши биланок уйига югуриб кириб, тишлари бир-бирига тегмай дир-дир титраётганига қарамай, бир чўмич муздек сувни симириб юборгандан кейингина бир оз тинчлангандек бўлди: «Йўқ, у сезмаган кўринади, тўғри, сезгани йўқ» деб далда излаб, бесаранжом бўларди. «Исмоилнинг қочиб юрганнан хабар топиб, синаш учун келиб, кузатиб юрибдими?»—деб ўйларди у.—Ёки у-бу кишилардан суриштириб юрганмикин? Йўқ, у Исмоилнинг қаерда эканлиги билмайди, бир эмас-юз марта, минг марта излаб келсин, бари бир уни сездирмасликка ҳаракат қиламан! Бошқалар ўз фарзандларининг соғ-саломат қайтиб келишларини тилаб, зор қакшаб худога илтижо қилиб ётганларида, мен кўз очиб кўрган эримни ташлаб қўярмидим!.. Худо охимни эшитди, Исмоилни ўз нхтиёринга юборди...»

* * *

Кишининг энг аёзли кунлари, чилла кириб қолди. Бир ҳафта сурункасига гувиллаб эсган шамол қорни қуюб-дек учириб, ўнқир-чўнқирларга тўплаган; совуқдан 'm^~-раТПадек ^олло.М^^SU кол га н сўқмоқ йўллар эса киши юганда оёқ остида чирсиллаб, ойна сингандек овоз чиқарди. Совуқ билан бирга қўшилгандек турмуш ҳам кундан-қуйга~оғирлашиб борарди.

Саиданинг ташқаридаги уйига қамалиб олган беш-олтита товуғи бурчакда ҳурпайиб, бир-бирларининг пинжиги тикилиб, эшикка чиқишга эринишар ва совуқдан азоб чекаётгандек кўзларининг оқини кўрсатиб, бир оёқлаб кишнга гамгин термилишарди. Уларнинг яшаши учун ҳам дон керак, бироқ илож қанча! Печканинг ор-К.асида турган кичкина қопдаги жўхори ана-мана дегунча ерга чўкиб, кундан-кунга қамайиб бораётганлигидан, Саида уни тишига тишлаб, яна тежаш мақсадида куздан бери тегирмонга боришини ҳам қанда қилган эди. Тегирмонда тортиб барақасини учиргандан кўра, уйда ёрғичоқда тортиб олган маъкул эмасми? Колхозга ишга

чиққил кунлари Саида бир минут ҳам тинчимас, туни билан қўл тегирмонида галла тортиб чиқарди. Қадок бостан қўллари ловиллаб ачишиб, икки букилиб, чўнқайганича пилта чироқ ёруғида кўзлари тиниб, қоронғилашиб кетаётганига қарамай, тегирмон олдидан нари жилмасди. Нима бўлса ҳам -Исмоилга овқат тайёрлаши керак. У тортилган жўхорини элакдан ўтказиб, бир сиқини боласининг овқатига олиб қўяр, қолган ундан Исмоилга нон пиширар, йиригини кампир иккаллари гўжа қилиб ичишарди. Улар шу зайлда кундагисини кунда тежаб-тергаб сарфлаб, ба.х.орга чикиб олиш ташвиши Гшлан яшар эдилар. Шундай бўлгандан кейин товукда дом қайда дейсиз! Саида уларни, баҳорга чикиб боламниинг огзига тухуми тегар, деб боқиб юрган эди, бироқ ёилча улардан бпронтасн ҳам қолмайдиганга ўхшарди. Г'униТ бўлмаса, Исмоил кечалари уйга келганди Саида уларни бирин-кетин сўйиб бераверди. Қани энди иложи бўлса-ю, ундан каттарокларини сўйиб, Исмоилни бовлаб турса! Исмоилдан жонини ҳам аямасди-ку! Топган-тутганини тишига тишлаб: «Исмоил ичсин, Исмоил есин, ўзимиз бўлсак, ҳар холда, уйдаимиз, сув ичсак ҳам кунимиз ўтар!» деб ўйларди у. Шундай бўлса ҳам Саида Исмоилни кўрди дегунча томоғидан овқат ўтмай, юрак-бағри эзилиб кетарди.

Исмоил шинелининг устидан мойга бўкиб кетган тўнини гуппидай қийиб олиб, оғзи-ю бошини боғлаб, тентираган мусофирдек кир босиб, бит босиб, тутун хидини анқитиб келарди. Кишини ювиб, йиртик-ямоқларини ямаб ўтирган Саида, Исмоилдан мўлтиллаган кўзларини олмай, раҳми келгандек: «Эҳ, бечорагинам, қаҳратон кншда, кимсасиз ой далада тирик жон кўрмай, ғорда ётанериб охирп нпма бўлар экансаи? Уйда бўлганинда устипга гард ҳам юқтирмас эдим!» деб хаёлдан ўтказиб, умидсизликка бериларди. Исмоилнинг совуқдан қорайиб кетган юзлари кигиздек қотиб, ковоғн солиқ эди. Нима қилсин, қўли қисқа, бутун дунёга ўт қўйиб бўлса ҳам ўзининг эркин юриши учун ўч олган бўларди. Саида унинг қўнглини кўтариб, хафачилигини ёзмоқчи бўлгандек, атрофида парвона бўлар ва уни-буни гапириб, Исмоилнинг пинжиги тикиларди. «Эр-хотин яхши кунларда ҳам, оғир кунларда ҳам бирга бўлиши керак!»—деганлар деб ўйларди Саида.— Бошга._тушганни кўз кўрар_^_хаммасига бардош бераман! Исмоилим омон'юрса бўл-

гани. Бошқа нарса керак эмас, худо сақласин, кўзим тирик экан, ёт кишиларга сир бой бериб, ёмон хотин деган ном чиқармайман. Мана, Тўтиой! Бир ўзи муштдек-муштдек уч боласи билан эрининг ўлик-тиригидан хабарсиз, жўхори аталани қошиқлаб улашиб, у ҳам ка-ноат қилиб, сир сақлаб ўтирибди...»

Утган куни Саида тамаки саройидан ишдан қайтиб келаётганда, орқасидан Мирзақул ҳам етиб келди:

— Хой, Саида, тура тур!—деди у. Гарчи Мирзақулнинг овозидан бирон шубҳа англашилмаган бўлса ҳам, хавотирланиб, юрагини ховучлаб юрган Саида турли ўй-хаёлларга бориб, титраган лабларини яшириб, оғзини рўмол билан беркитиб олди. Шу маҳал Мирзақул қандайдир зарур гапи бордек Саиданинг ёнига яқинроқ келиб, эгилганича унинг кўзларига тикилиб қаради. «О, худо, у хойнаҳой билиб қолганга ўхшайди!» деган муд-хиш хаёл Саидани чўчитиб юборди. «Қани, айт энди, не-га анграйиб турибсан? Айт!» деб қичкириб юборишига оз қолди. Мирзақул жиддий тусда, аччиғлангандек сал-моқ билан гапира бошлади.

— Саида, сенга туғишган яқин кишимиз бўлганинг учун айтиб қўядиган гапим бор,—деди у.

— Нима гап эди?—деб сўради Саида. Лекин у ўз овозини ўзи эшитмаган эди. У бу сўзларни овоз чиқариб айтганини ҳам ёки ичида ўйлаб турганини ҳам сез-май қолди.

— Хой, сенга нима бўлди, Саида,— Мирзақул чўчиб кетди. У, Саида қолиб бемаврид гапириб қўйганидан ўзи хижолат бўлиб қолди. Мирзақул Саидани кўр-китиб юборган эди.

— Хой, Саида, сен кўнглингга олиб, хафа бўлиб юр-ма, ҳеч нарса бўлгани йўқ... Фақат сенга шуни антиб кўпмоқчиманки, эртага омбордан жангчиларнинг бола-чақаларига озроқ ғалла ажратиб бермоқчимиз... Лекин ҳаммани ҳам рўйхатга киритишнинг иложи бўлмади... Сеи ҳам рўйхатда йўқсан, ҳаммасига ўзинг тушунасан-ку, яна аразлаб юрма... Тўтиойга ўхшаган кўп болалар оналарга бир эвини қилиб беш-ўн килодан улашдик. Мўлроқ бўлганда бошқаларга ҳам берсак қани эди... Эртага яна гап-сўз қилиб, жанжаллашиб юрманглар... Сега гап шуни айтиб қўяй деган эдим.

Буни эшитиб, Саиданинг кўнгли жойига тушди.

— Нега аразлардим!—деб аксинча ўзининг ғалла

олмай қолганидан негандир мамнун бўлиб кетди. «Менга зарур эмас, яхшиси ўша Тўтиойга ўхшаган кўп болалар оналарга беринглар, мен эса бир амаллаб кунимни кўрарман!»—демоқчи бўлди-ю, бироқ довдираб қолиб гапиришга журъат этолмади.

— Яна мендан ранжиб, кўнглингга ёмон фикрлар келиб юрмасин, Саида... Менга қара! Қелгуси сафар иложини топсак, албатта сенга ҳам берамиз... Кампирга ҳам шундай деб айтиб қўй. Мирзақул қишлоқ Советининг раиси бўлиб нима фойдаси тегди, деб орқаворатдан гапириб юрмасин... Уз уруғларимизга ён босишни мен ҳам биламан. Буни овулда ўзинг ҳам кўриб юрибсан-ку...

Мирзақул бир зум ўйланиб қелиб, овулнинг қор босган томларига бир сидра қараб олиб, отини елдириб кетаётган ерида яна жоловини тортиб тўхтатди. У ҳозир Саидага инманндир айтмоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, яна ўз фикридан қайтди. Мирзақулнинг ҳозирги кўз қарашлари худди Тўтиойнинг ҳовлисида бўлгандек Саиданинг тинчини бузиб, танг қолдирди. Энди ҳамма нарса Саидага равшан эди. Мирзақулнинг жозибали кўз қарашлари Саидани эркалаб: «Айтмасам ҳам тушуни-шингни билардим. Мен сенга ишонаман... Бундан кейин ҳам ишонаман... Сен ғоятда гўзалсан, олижанобсан... Билсанг, мен сени яхши кўраман... Купдан бери севаман сени...» деяётгандек туюларди.

Ногаҳон бундай сирнинг очилиши кўрқувдан ранги ўчиб оқариб кетган Саидани хангу манг қилиб қўйди. Кўзларини бақрайтириб, бошини юқори кўтариб олган Саида шу топда янада гўзал, янада назокатли кўри-нарди.

— Мен кетдим!—деди у чўзиқ оҳангда қатъий қилиб.

— Тура тур!—деди Мирзақул ва сўзининг калавасп-ни тополмай қийналди. У кетмоқчи бўлиб от жоловини кўлига олди-да, яна уни буш цўйди:—Тўхта, Саида!—деб такрорлади у.—Агар болангнинг овқатидан қийналиб қолсанг, эсингда бўлсин, тортиниб ўтирмасдан айта-вер. Устимдаги шинелимни сотсам ҳам, ўғлингнинг овқатини топиб бераман!

Бошини қуйи солиб жимгина турган Саида, гоҳ унинг сўзларини чин қалбдан маъқуллаётгандек, гоҳ бир томони ундан чўчиётгандек ялт этиб қараб: «Мен сендан кўрқаман! Менга тега кўрма. Бу тахлитда қарама ҳам,

мен сендан қўрқаман!» деяётгани унинг юзларидан сезилиб турарди.

Мирзақул бунн тушунди шекилли, чакнаган кўзлари гўё сузилгандек ковокларкни солиб олди. Аммо у тез орада яна аввалги холига келиб, ўрталарида бирон гап ўтмагандек, вазминлик билан охистагина сўзлади:

— Бор энди, боланг йиғлаб крлгандир...

Саида худди биров кувлаётгандек, тезда жўнаб қол*ди. Агар у уялмаганда, кўчанинг ўзиданоқ югуриб кетган бўларди. Саида бир оз юргандан сўнг орқасига қайта-қайта бурилиб қаради. Мирзақул бошини қуйи солиб, сув ёкалаб отини ўз ихтиёрига қўйиб шошилмай борарди. У шинелининг ёқасини кўтариб олганиданми, орқасидан қараганда букчайиб крлгани, майиб қўлининг курак суяги хурпайиб чиқиб тургани, айниқса хозир кўзга якқрл ташланарди... «Узи не ахволда-ю, яна шундай совукда устимдаги шинелимни сотаман дейди...»—деб шивирлади Саида. Шунда унинг қалби тўсатдан энг ноёб хис-туйғуларга тўлиб, бутун вужудини қизғин хаяжон қоплаб олди. Хрзир у Мирзақулнинг орқасидан югуриб бориб, ундан кечирим сўраб, илик сўзлар билан уни эркалатгиси келди... «Сен учун юрак-бағримни юз пора қилайин, сухсурдек қизлар овулда тўлиб ётганда, сен менинг нимамага қизикдинг? Уз эрим ёнимда юрганидан хабарсизмидинг?...»—демокчидек бўлди.

Кўзларига ёш тўлган Саида фикр-хаёллари айқаш-уйқаш бўлиб нима қилишни билмай довдираб қолди. У қаратон совукдан дир-дир қалтнраб, то уйига етгунча дамбадам орқасига қайрилиб қараб, титраган лабларини рўмоли билан яшириб борди.

Кеча овулга хунук хабар тарқалди. Тамаки саройида ишлаётган хотинлар ўзаро ниманидир гапиришиб, аллақандай кўнгилсиз воқеадан кутлари ўчиб, катта-катта тамаки тойларини кўтаришиб келаётган Тўтиойни кўрганларида қайғуриб, сукут сақлашарди. Тўтиой ўтиб кетиши биланоқ хотинлар унинг орқасидан яна термилишиб:

— А-а, бечора, бечорагина!—деб хўрсинишиб, юзларини енглари билан беркитганча, овоз чиқармай йиғлашарди. Улар орасидаги қора рўмолли хотин ўпкаси тўлиб, ўзини туголмай, пикиллаб йиғлаб юборди:

— Бахтсиз етимлар, уволларинг гермаининг бошига етсип!..

Қишлоқ Советига Тўтиойнинг эри Бойдали Сталинград яқинидаги жангларда ҳалок бўлганлиги ҳақида хабар келди.

Кейинги кунларда овулнинг дам у ерида, дам бу ерида эркакларнинг: «Боврим-ой! Боврим-ой»¹, деган йиғи аралаш овозлари тез-тез эшитилиб турарди. Қон талаш юзларини юлиб, остонага тёскари ўтириб олган хотинлар:

**«...Кумушдан эди ю-ганинг а-а-а.
Арслондек эди ю-рагинг-а-а-а.
Юганинг қолди тақилма-а-я,
Қорои тутдим бошим-га-а,
Марлларинг қасос олиоқда-а-а-а,
О-о-о-о-ха-а! Э-э-эй»—**

дейишиб овозлари битиб қолгунча ярим кечага қадар фнғон чекиб йиғлашарди. Саида буларнинг ҳар бирини қалбдан чуқур хис этган сари ваҳимага тушиб, уввос солиб йиғлашаётган одамларнинг кўзига кўрингиси келмай, қўрка-писа хотинлар орқасига яширинарди. У темир йўлнинг нариги томонидаги яйдоқ ерларга крчиб кетиб, бўтадек бўзлаётган симёғочларни қучоқлаб, ҳеч кимга кўринмай, ўзи ёлғиз иола тортиб йиғлагиси келарди.

Мана, энди Тўтиойнинг ҳам уйини кий-чув овози босиб, у ҳам юзларини тирнаб-юлиб, дод солиб йиғлайди, унинг болалари эса катта кишилардек белларини боғлаб, саф тортиб, ташқарида таёққа суянишиб: «Вой, отам-чй, шўрлнк отам эй!», дейишиб чиркиллаб йиғлашарди. Бечора Тўтиой бошига қора куи тушганидан шу пайтгача хабареиз эди. Бойдалидан келган «қора хат» хали Мнрзақулнинг ёнида эди. «Қора хат» билан бирга қолхоз бошқармаси номига полк командиридан ҳам хат келган эди.

Бизкинг кўшинларимиз шиддатли хужумга ўтиб, душманнинг мина ўрнатиб, тўсиб қўйган сим тўсикларидан ўта олмай, Волга кирғоғига яқин ерда қамалиб крлади. Шу пайт мина ўрнатилган сим тўсийқлари томон

Б о в р и м — жигарим,

яқинлашиб боришга ҳеч ким ботина олмай, аскарлар ёмғирдек ёғилиб турган ўқ нчида кирилишга оз колганда, Бойдали югуриб бориб, ўзини ўша сим тўсиқлари устига ташлайди. Миналар портлаганда, аскарлар ҳужумга ўтиб, душманни қувишга бошлайди...

Бу шум хабарни эшитиб, Мирзакулпинг уйига тўпланишган овул оқсоқоллари Бойдалининг азасини тутгандек маънос холда жимгина ўтиришарди. Нихрат почтачи Курмон телпагини кўзига тушириб, хасрат билан шундай деб эсга (олди:

— Ии-эх, бечора, бечора йигит! Билмай юрган эканмиз. Юрагида ўти бор азамат. Сув учун туғилган дехкон боласи, унинг қўли теккан эканлар гулдек яшнарни... Нариди ўтиб, бери қайтганимда болалари этагимга ёпишиб, хат борми, деб сўраганларида, келаси бозорга олиб келаман, деб овутиб қўярдим. Энди билсак, мудҳиш хабар. Бу ҳам бўлса худонинг лойиқ кўргани... Энди илож қанча, ботирнинг ҳалокати — элнинг қулафати.

Мирзакул қариялардан беш-олтитасини тўплаб олиб, Бойдалининг ўлими ҳақидаги хабарни унинг бола-чақаларига қандай етказиш кераклигини сўраб, маслаҳат қилди. «Улди», деб хат келгандан кейин нима ҳам қилиш мумкин. Аммо шундай оғир йилларда аёли Тўтиой бел боғлаб, болаларини кўз қорачиғидек ардоқлаб, оч қолдирмай, эплаб боқиб турганда, Бойдали ҳалок бўлибди, деб қандай айта оламиз. Узи аранг яшаб турганда, бу хабарни айтсак, охирги умид-ишончидан ҳам маҳрум этган бўлмаймизми? Тўтиойнинг руҳи тушиб кетса, болаларига ким қарайди. Қўй, Мирзакул, буни ҳозир айтмаймиз, журъатимиз етмайди. Пишиқчилик келсин, эл-юрт тўйинсин, сўнгра кузга бориб ҳаммамиз биргаликда худойисини ўтказиб, овулимиздан чиққан баҳодир ҳалок бўлди, деб хотирасини хурмат билан эслаб ўтамиз...»

Кексаларпинг бу маслаҳати овулдаги кўпчиликка маъкул тушди. Ҳали тамаки саройида аёлларнинг ҳеч нарсадан хабари бўлмаган Тўтиойга ачиниби, йиғлаётганларининг боиси ҳам шунда эди.

Тунда Исмоил уйига одатдагича қайтиб, Саида унга қўшниси Бойдалининг қисмати ҳақида гапириб берганда, у мийиғида алланарсалар деб тўнғиллаб, эгнини қоқиб қўйди.

Унинг бундай бесўнақай ва ҳаракатсиз туришидан: «Ия, ўлган эканми?» дегандек, ёки бўлмаса: «Улса ўлгандир. Уққа бошининг тутганиндан кейин нима бўларди. Меи бошимни олиб бекорга қриб юрганим йўқ! Дҳмоқ бўлмаса минага ўзини ташлармиди? Ундан нима фойда кўрди? Ажали етди холос!»— деган каби маънони уқиб олиш мумкин эди. Ҳайтовур, у хўмрайиб бадхрлик қилгандек, ёнида турган катта косадаги гўжани олиб, қулқуллашиб симириб юборди-да, тўймагандек қовоғини солиб:

— Яна борми?— деди.

Саида Исмоилни бундай ҳолатда кўриб хайратда қолган ва: «Қаҳратон қишда бирда оч, бирда тўқ юриб, ўз жонини сақлаш билан овора бўлгандир...» деб ичида аяган эдп.

Исмоилни кузатиб юборгандан кейин Саида алламаҳалгача ухласмай ётди. Эшикда шдмол увиллаб, қор учқунларини учуриб, де^>a^a^дрни_ дархарди. Совуқда тўнган ит овул чеккасида бир-икки ангилаб, ғингшиб қўйди-да, сўнгра «сов-у-у-у-у-у-у» дегандек улиди. Саиданинг аъзойи бадани қалтираб, ўша қор босган ой далада бўрон аралаш эсан шамолдан чийиллашиб ҳуштак чалаётган қалин қамишзорлар орасидан ғорга кетиб бораётган Исмоилни кўз ўнгидан ўтказиб, кўркканидан ўрнидан туриб кетди. Шу пайт Саиданинг боласи йиғлаб қолиб, уни эмизиб бўлгандан кейин, яна хаёл суриб, уйкута кетди. Бироқ уйкусида ҳам Исмоил ёдидан чйкмади... Тушида Саида илгаригидек янгидан келин бўлиб келгану, Исмоил иккаласи иморат қураётган эмиш. Исмоил белигача ечиниби олган бўлиб, қуёшдан қорайиб кетган баданлари тердан йилтирарди. У Саидани кучоқлаб олиб, бағрига босади. Бундоқ қараса, устмда солдатча қйими: Исмоил ҳозиргина аскардан келиб турган экан. Санда ўзида йўқ қувониб кетади. Бу манзара унга гўё ўнгидагидек бўлиб кўринади. Исмоил соғиниб, юрак-бағри ўртангандек, илик лаблари билан Саиданинг юзларидан қайта-қайта ўпиб олиб, липиллаб ёниб турган пиликни «уф» деб бир пуфлашдаёқ ўчиради... Саида жони ором олаётгандек баданлари жимпрлаб: «Соғиндим сизни, беҳад соғиндим!»— деб унинг қулоғига шивирлайди... Қутилмаганда шувиллаб қуюн кўтарилади-да, Исмоил кўздан ғойиб бўлади. Саида унинг қорқисидан қичқирганича югурарди. Бир маҳал қараса,

хамма ёк қор, ўзи эса ғорда ўтирган эмиш, Исмоил товук гўштини узиб-юлкиб суяклари билан бирга чайнаб, Саидадан кизғангандек, ўкрайиб-ўкрайиб қарайди. Саида Исмоилга яқинроқ келиб, гапиришга оғиз жуфтлайди-ю, яна гапира олмай, кўнглидан ўтказади. «Мунча очкўзлик к.илмасанг. Бориға қаноат қилсанг-чи, тошни ютиб юборай дейсан-а, Исмоил!» Шу маҳал атрофдан қандайдир кичкирган овозлар эшитилиб, бир гала аскарлар ичидан милтиғини ўқталиб, қийкириб келаётган Бойдали ўзини тиканли сим тўсиқлари устига ташлайди. Ер-кўк ларзага келиб, ҳавони чанг-тўзон қоплаб олади. Ҳалиги аскарлар эса Бойдалининг жасадини қўлда кўтаришиб, олға томон югуришади. Саида кўрқув аралаш ғорнинг оғзини беркитмоқчи бўлгандек дик этиб ирғиб туриб кетади...

§>ртаси эрта билан Саиданикига почтальон Қурмон оға чопиб келди, у айни вақтда қишлоқ Советининг хизматини ҳам адо этарди. Унинг этаклари икки ёққа тарвақайлаб кетган, қиёфасидан қандайдир ташвиш аломатларини фаҳмлаб олиш мумкин эди. Қурмон оға от устидан энгашиб, эшикни камчи дастаси билан ура бошлади!..

— Саида, райондан ИНКУУ'нинг одамлари келиб, тезда сенинг идорага этиб боришингни сўрашапти. Қани, тезроқ бўла қол!..

Саида эшикка югуриб чиқар экан, уларнинг нега қакираётганларини сўрамади ҳам. У, Қурмонни кўриши биланок юраги така-пука бўлиб, масалага дархрл тушунган эди. Саида гарчи ўнгида фарёд кўтариб йиғламаётган бўлса ҳам, кўнглида «Айланай Исмоил, энди нима қиламиз?» деб фиғон чекаётган эди. Нариги ёқдан севиниб чопиб келган Ҳасантой, Қурмон оға хат келтирди, деб ўйладими:

— Исмоилдан хат келди. Саида янга! Суюнчи!—деб қичқирди-ю, ранги бўздек оқариб кетган Саидани кўриши биланок овози бўғзида қолди ва елкасини қисиб, бирон айб қилнб қўйган кишидек, четга бориб хо-муш бўлиб туриб қрлди.

— Э, шўрлик болам-а!—деди Қурмон оға. Унинг бу сўзи болагами ёки Саидага қарата айтилдимн, ким

¹ и н к у у — НКВД,

билади дейскз. Қурмон оға отига камчи босиб чоптириб кетди.

Саида қишлоқ Советининг идорасига қандай этиб келганини сезмай қрлди. Кўрқувдан баданлари музлаб, қалтираган қўллари билан аранг эшикни очиб қирган эди. Қурмон оға айтгандек, стол ёнида тўппонча таққан, шинелли киши ўтирганини кўрди. Саида ўтирган кишининг юзига қарашга ботина олмай, ундан кўзини олиб, бошини ҳам қилганча яқинлашиб бораверди. «Исмоилдан энди айрилар эканман!» деган биргина хаёл уни банд этган эди. Бироқ орадан ҳеч қанча вақт ўтман унинг тасавурида: «Исмоилни бермайман! Ҳеч қимга бермайман!» деган иккинчи бир қучли хаёл ҳукмронлик қиларди.

Саида қишлоқ Совети идорасига кириб келганда ҳам ўша хаёл устуилик қилиб: «Исмоилни бермайман! Ҳеч қимга бермайман!»—деб, онт ичгандек қакшаб ичида қайта-қайта такрорлаётган эди.

— Утиринг!—деди НКВД вакили Саидага. Лекин Саида бунга эшитмай қрлди.

— Утиринг!—деб иккинчи марта айтилганда, Саида кўр кишидек курсининг четини сийпалаб аранг ўтирди.

НКВД хизматчиси у-бу гапларни бамайлихотир сураб, уларни қрғозга ёзиб оларкан, бир лаҳза ўзича ўйланиб ўтиргандан кейин, Исмоилнинг фронтга кетиб бораётганда беш отар милтиғи билан эшелондан тушиб қолиб, қрчиб кетганини айтди.

— Эрингиз ҳозир қаерда?

— Билмайман, менинг ҳеч нарсадан хабарим йўқ,—деб жавоб берди Саида.

Сиз, р.'цм қилиб, айтмасликка онт ячган бўлсан-иши, у барм бир ҳрч ерга қочиб қутула олмайди, охирп қўлга тушадп. Ундан кўра эрингизга, ўзингизга яхшилнкнн раво кўрсангиз, очигини айтинг. Эрингиз ўз нхтиёри билан озодликка чиқсин... Сиз бу ишда бизга ёрдам беринг.

— Билмайман, менинг ҳеч нарсадан хабарим йўқ! Лскарга олиб кетган ўзларинг, кейин нима бўлди, у ёғи менга қоронғи.

Вакил қанчалик кўп суриштирмасин, Саида билмайман, деб, ичида эса, «Худо лойиқ кўрган ёримни ўлимга итариб, ўзимга ўзим душманлик қилармидим! Бошимни кесиб ташланглар, ўлимдан кўркмайман, бироқ

хеч нарсани айтмайман!» деб ўзини билмасликка солиб, ўжарлик қилиб ўтираверди. Сўроқ тугаб, Саида кўркувдан дармонсизланиб қолган эди. У йиқилаёзгандек аранг эшикдан чиқиб бораётганида, нариги ёққа отини боғлаб келаётган Мирзакулга кўзи тушди. Мирзакул кўлидаги папирос қолдиғини сипкариб тортиб, шошганича келаётган эди. У бугун ҳам қандайдир бошқача кўринарди, соқоли ўсиб, жағлари янада ич-ичига кириб кетган, эти қочиб, қотиб қолган елкаси бир оз пастга осилиб, эскириб кетган шинели остидан туртиб чиқиб турарди. Телпак четидан қоши аралаш тикилиб турган кўзлари эса жон азобида қийналаётгандек, ккшмга ўйчанлик билан термиларди. Мирзакул Саидани кўришни биланок тўхтаб, оёғига тикан киргандек унга цадалиб қаради.

— Айтдингми?—деди у кўли билан эшик томонни имлаб кўрсатиб.

— Нимани айтишим керак эди? Мен хеч нарсани билмайман!—деди Саида унга.

— Хў-ўш, айтмайман дегин!—Мирзакул жаҳли чиққандек жим қолди, сўнгра папиросини оёқ остига олиб тепкплаб, бошини чапқаб олди.

— Одамшиг яхши-ёмонлиги мана шундай пайтларда сезилар экан! Айтмай уни қаякка олиб бормокчисан? Номус борми сенда? Ватаним деган эркак — ҳаммамиз қилмасдан жўнадик, яхшиликками, ёмонликками, элу юртдан ажралмасдан. Буни сен тушунасанми? Гапир, ҳали ҳам кеч эмас, Исмоилни топ, эл қаерда бўлса, у ҳам шу ерда бўлсин.

Юраги зардобга тўлиб, жон талвасаснда турган Саида, хеч ҳайикмай Мирзакулни юлқилай бошлади.

— Тушунганда нима? Қочса қочиб кетгандир. Мен уни қаердан билай! Ҳар кимга ўз жонни азиз, ўз бошини ўзи сақлаб юргандир, сенга нима, мунча чиранмасанг, йўлингни кесиб ўтгани йўқ-ку. ЁКИ хаммани ҳам ўзингга ўхшаб майиб-майриқ бўлиб келсин демокчимисаи?..

Саиданшн бу сўзлари Мирзакулнинг иззат-нафсига қаттққ теккандек, кўзлари олайиб, чўлтоқ кўли дирк этиб силқиниб тушганда, киссасидаги бўш енги сурилиб чқай деди.

— Де-демак, сенингча, мен Исмоилдан... ё-ёмонлигим учун... шундай ахволга тушиб қайтиб ке-ке-келган

эканман-да!—деди у ҳар бир сўзини салмоқлаб, тутилди. Сўйгра турган ерида орқасига хиёл тисарилиб, кўлпадаги ўрилган камчи билан Саиданинг бўйин ва боши аралаш савалай кетди. Саида ҳам парво қилмай тураверди.

У қулоғи остидан шйп-шип ўтаётган камчини пай-пай;амаётгандек, гўё сеҳрлаб қўйилган куён каби Мирзакулнинг соғ кўли аралаш енги ичидаги диркиллаб, калтираб турган чўлоқ кўлидан кўзини узмай, мўлтайиб тураверди. Иккинчи бир қараганда Мирзакул кўлидаги камчини тиззасига уриб синдирмоқчи бўлди-ю, бироқ чўлоқ кўли енг ичида яна дирк-дирк қимирлаб, бу ҳаракатдан хеч нарса чиқмагандан кейин, камчини томонини тепасига улоқтириб юборди. Узи эса ўқ теккан киши сннгари шинслининг бўш енгини чангаллаганича кўксига босиб, армқни ариқ демай, қор уюмларидан сакраб, югурганича ташқарига чиқиб кетди. Унинг елкаси яқиндан тўқ қизил бўлиб кўриниб, фронтдан олиб келган орқасидаги эски сумкаси ёнбошига шалоп-шалоп урилди.

Мирзакул олға томон чопиб кетганда, орқада мулзам бўлиб қараб қолган Саида камчи урилган бўйининг ловиллаб ачишаётганини эндигина сеза бошлаган эди. Қора тутун босиб келгандек изтироб ичида долган Саида фарёд солиб йиғлагиси келарди.

У кўча бўйлаб бораркан, олдидан ураётган изғирин қор бўрокини ҳам, ён-веридан тез-тез ўтиб кетаётган йўловчиларни ҳам пайқамай, ўзини кенг далада гангиб бораётгандек ҳис қилди. Қавариб, шилиниб кетган бўйини ловиллаб ачишиб, лабини тишлаганича атрофга хоч қарамай, хўмрайиб борар, бир-биридан аччик, бир-биридилп н.чтпроблн ўй-хаёлларга чўмиб, етти номуси сўйга кпргудек бўла)дп.

«У мени урди, савалади, шармаида қилди! Мен буни Исмоилга айтаман, ундан ўч олсин!» деярди ва дархол яна ўз ҳукмидан қайтиб: «Йўқ, айтмайман, зотан, буни айтиб ҳам бўлмайди. Исмоил тугилиб қрлиши мумкин, яхшиси дамнингни чиқарма-ю, юрагингга тугиб қўй, у билан гапиришиб олишнинг ҳам мавриди келар! Туғишган — душман деганлари шу-да, ўз туғишганини кўрарга кўзи йўқ. Исмоил омон бўлса, қишни чиқариб, довон очилиши биланок Чотқолга жўнаймиз. У ерда хеч кимдан яширинмай, элу юрт қатори эркин яшаймиз.

Мирзакулнинг юзига иккинчи марта қарамаганим бўлсин!..»

Саида уйга қайтиб келди-да, бешик тебратиб ўтирган қайин онасини кучоклаб ерга йиқилди. У жимгина ўтирган муштипар онанинг ориқ тиззаларига бошини қўйиб, номусдан изтиробга тўлган кўнглига эрк бериб, хўрсниб-хўрсиниб йиғлади:

— Она, Мирзакул мени урди! Айланай онажон, Мирзакул мени урди!

Юзларидан юм-юм оқиб тушастган сш томчилари томоғига тўлиб, узоқ вақт нола тортиб йиғлади. Шунда унинг қулоғига қайин онасининг йиғи аралаш аянчли овози узоқдан эшитилди.

— Онанг айлансин сендан, арзанда болам, жоним қурбон бўлсин сенга... Умидимиз, ишончимиз сенсан! Кўзимизнинг оқу қораси, куч-қувватимиз ҳам сенсан... Сен бор экансан, кўнглим тоғдек бўлиб, овуниб ўтирибман. У дунёю бу дунё сендан розиман... Бундай кўргиликларга чидаш бермай илож қанча... Мирзакул отабоболарини унутиб, ўз уруғларидан юз ўгирган бўлса, худо бордир, арвоҳ бордир...

Саида Исмоилнинг келар пайтини билиб, ярим кечада ўрнидан турди-да, уни овулнинг чеккасида кутиб олди. Исмоил бу сафар овулга кирмасдан, ўз қароргоҳига қайтиб кетди. j

* * *

Илк баҳор, қишлоқдагиларнинг кўпчилигида озиқ-овқат тугаб қолган пайт. «Овулда энди сигирлар туғиб, сут-қатикка оғзимиз тегса, кейин думбул, арпа, сўнгра пишк.чиликка ҳам етиб олар эдик» деб гапиришар эдилар. **АММО** айтишга осон, унганча озмунча вақт борми...

Саида учун турмушнинг энг оғир, энг машаққатли кунлари келди. У Мирзакул билан уришиб қолгандан кейин, Исмоил янада сергак бўлиб, ёрдан чиқмай, уйига келишни ҳам бас қилиб қўйди. Саида топтан-тутганини қўйнига тикиб, пайтини топса, кундузи ўтинга борганда, бўлмаса кечалаб Исмоилнинг олдига ўзи қатнади. Бу ҳам майли-ку, лекин Исмоилнинг мечкай бўлиб шишиб кетгани уни ваҳимага солиб, қаттиқ таш-

вишлантириб қўйган эди. Исмоил қанча ичиб-емасин, тўнган-тўймаганини билмай, бирдек бўзрайиб ўтираве-рар эди.

— Дон-дундан уйда қолдими ҳеч ёки ёрда ётавериб, охири очимдан ўлиб кетмайин тагин, яширма, ростни айт!—деди у.

— У нима деганингиз! Тани жонингиз соғ бўлса, бир бурда нон топилар...

Саида эртаси барвақт туриб, бултурги хирмон жойларига қараб йўл оларди. У ўзи билан бирга олиб келган тўрвасини ерга ёзиб қўярди-да, эрталабдан оқшомгача сомон шопирарди. Хирмон тагида қолган сомон орасидан битта-яримта буришқок майда буғдой доналари тушарди. Кун бўйи бир коса буғдой тўпласа, уни кечас билан қўл тегирмонида тортиб, Исмоилга **нон** шиинрарди. Шу тахлнгда яна неча кун тирикчилик ўтказишларини кмм билснн. Саиданинг ишонгани — қўлидаги ёлғиз ғунажини. У туғиб берса, Исмоилга сут-қатик, мой бўларди!

Исмоил! Исмоил!.. Қачон бўлмасин ннграб, бутун дунё кўзига ёмон кўрингандек, бирон оғиз илик сўз айтмас, мақсадсиз, орзу-хавассиз, биқиниб яшарди. Унинг нималар ҳақида ўйлаётганини, эзгу ниятини билиш қийин эди. Гапирганда ҳам ўша довлоннинг очилишига қанча вақт қолганини сўраб, кун санарди-ю, яна овқат ҳақида ўйларди, холос. Эт деганда оғзининг суви келарди. У туриб-туриб, совуғим ошиб кетди, жирим қуриб кетди, деб нолир эди. Исмоил бу сўзларни айтганда, бир лаҳза бўлса ҳам фикр-ёдидан алақандай мудхнш хаёллар кўтарилгандек, ўқрайган кўзларидан ўт чпкнаб, ийча вақтгача қоноқ солиб, жим қоларди. Ажаб, шуплан пайтларда у нималар ҳақида ўйлар экан-а?..

Шу нхнолда горда ётавериб жнни-ннни бўлиб қолди, деб Саида 1\ўрқиб кетди. «Энди нима қилман?»—деярди у ачиниби. Балки ўғлини соғиниб қолгандир, деган хаёл билан Саида кунлардан бир куни боласини чўмилтириб, унинг қўйлак ва йўрғакларини ювиб, овулдагиларга: «Бобосиникига ўйнагани кетяпмиз» деб болани ёрга қўтариб борди.

У бирга ўтиришган ота-боладан кўзини олмай, завқланиб қарар ва шу чок ўзини ҳам ғоят бахтиёр ҳис этарди. Саида орадан бир кунни ўтказиб, яна овулга хайтиб келди.

Ёз зрта кираётгандек бугун куёш эрталабданоқ чарақлғб чиқиб, қиздира бошлади. Қнрмоч боғлаб босилиб ётган қор бети чет-четидан ола-була бўлиб эриб, *яхла*. С колган шудгор ерлардан буғ чиқиб турар эди. Водик бўйлаб майин шамол эсиб, гўс хаво илигандек, чўкинди қорлар остини ўйиб, шилдираб сув оқарди.

Атрофда чурк этган тирик жон йўк. Хув анови хирмондан димикқан илик хнд келарди, кимдир биров тупой ағдариб шопириб ётганга ўхшарди. Бу Саида эди: тўпонни қоплаб, очикроқ ерга олиб борардм-да, «шамол отаси»ни чақ, ириб, уни хавога сочиб шоппрарди ва кум ичидан олтин заррачаларини излагандек яна уни титиб кўрарди. Бпрок, бу хилда ишлаш қанчалик майда, қанчалик зерикарли бўямасин, Саида ундан бош тортмасди. Нима бўлса ҳам Исмоилни кўкламгача боқиб чикнши керак, сўнгра худо ўша кунларга етказса, довол очиқлиб, йўл тушиб қолар...

Ёқимли баҳор куёши танларни яйратиб, кишига ўзгача роҳат бахш этарди. Шу топда Саида бир зумгина тўхтаб, ўзича тотли хаёлларга чўмар, хатто очликдан кўнгли ознб бораётганини ҳам унутиб, аъзойи бадани калтираб-титраётгандек сезиларди.

У келажак ҳақида орзу қиларди. Хув ана, олисда — мангу қор босиб оқариб кўринган тепаликлар орқасида Чотқрл чўзилиб ётибди. Саида Чотқолни эслаганида, негадир, худди афсоналарда тасвирланганидек, кўз ўнгида ажойиб манзара гавдаланарди. Ёзин-қишин кўм-қўк бўлиб чайқалнб ётган яшил ўтлоқлар, сув бўйларига қатор-қатор тизилган оқ ўтовлар, осмонга тутун тарқатпб, бнқирлаб қайнаётган ичи тўла қозонлар... Улар мана шу ажойиб ўлкага — Чотқолга кетишади. У ерда Исмоилнинг тоғалари бор. Чотқолда Исмоилнинг аскардан қочиб келганини ҳеч ким билмас ва сўрамас ҳам эмиш. У ерда Мирзақулга ўхшаган ёмон кишилар ҳам йўк эмиш. Чотқолга борганларидан кейин Исмоил қолхозга чўион бўлнб ишга киради, Саида эса, унга кўмаклашади. Мана шунга ўхшаш туганмас ўй-хаёллар...

«Ёзнинг келншига ҳам оз қрлди! Купига чидаган, озига ҳам чидаш беради!»—деб ўйлайди Саида, тўпондан ажратиб олган бир сиқим буғдойни у кафтидан бу кафтига олиб ўйланиб.— Худо Исмоилни ўз паноҳида сақлаб, тилагига етказса, ғунажинни сотамиз-да, уни йўл озигига харжлаб, кампирни эшакка мингазиб олиб,

ксчасилаб жўнаб кетамиз. Ҳа, кетамиз, бу ердан албатта кетамнз!»

Ксчкурун Саида талқоп туйиб ўтррар экан, уйга ўг олгани Ҳасантой кириб қолди. Кейинги вақтларда унпнг бўйи чўзилиб катта бўлиб қолгандек, устидан огасининг эски фуфайкаси сира тушмасди. Тўтийонинг (юлалари ичида Саида ана шу ўртанчасини ҳаммасидан яхши кўрарди. Узи жуда ёқимтой, очик кўнгил эди.

— Саида янга, ойим ўтга юбордн!—деди у, супрадаги уйилиб турган талқонга бир қдраб олиб. Бола-да! Боланкнг мўлтиллаган кўз қарашларнга ким чидасин. Саида унинг қорни очиб турганинн сезиб, иккала каф-III тўлгунча талқон солиб берди. Бола талқонинн оғзига «)лнб, ямлаб-ямлаб ютди-да, севинганидан миннатдорчплпк бллди)ай дегандек, талқонга беланган лабларини чўччайпцшб, илжаниб кўйдч:

— (лпнрнмпз тукқанда ойим бизларга оғиз сут пиншриб беради. Сут ичамиз. Чақалокжонга ҳам ундан плнб келиб бераман! У сут ичадимиди?

— Тилингдан янганг ўргилсин сенинг,— деб меҳри товланнб кетган Саида унинг кўзларидан, манглайдан ўпиб слди.— Сигирларинг туғсин, айланиб кетай, сўнгра огиз сути ичамиз. Чақалокжонга ҳам берамиз, унинг ҳам тиши чиқиб қолибди!

Ойиси ҳам, болалари ҳам отасининг ўлганидан хабарсиз хат кутиб юрганларинн эслаб, Саида болага раҳмп келиб, уни алахситгандек бўлди:

— Ойинг туриб юрадимиди, экди яхши бўлиб келганднр!— деб иш орасида сўраб кўярди.

— liугуii яна бошим деб ётибди. Мен мактабга бор. **М.НГ** қуя қолан дсчам, ойим, пккпнчи синфга кўчолмай i_N""i,i< ли, отапг келганда у|шшадн, деб рухсат бермади.

N'pniiiiM.hMiuui, ёмон ўкпсанг, албатта уришади-ла...

Ҳаеантоп жим қолди-да, кўзига ёш олиб, катта кишилардек чуқур хўрсиниб кўйди.

— Кўй, кўп хўрсинма!—деб хитоб қилди чўчиб кетган Саида...— Насиб қилса, отанг келиб қрлар... Лекин еен ҳадеб хўрсинаверма...

Бола ўт олиб кетганидан кейин, Саида мадори қуригандек дарҳол ўтириб қолди. Муштдек боланинг бундай ух тортиб хўрсиниши негадир унга жуда оғир туюлди.

«Бола бўлса ҳам, етим қилганини юраги сезиб турибди,— деб ўйларди у.— Тўтиной ҳам бунни ўзича дилдан ўтказайтгандир, бироқ у сир билдирмасди. Бечора нима ҳам қилсин? Қўлида бирданига уч етим бола ёлғиз қолган. Уйда овқатлари йўқ. Колхоз берган озроқ дон-дун билангина бир амаллаб кун кечирадилар. Яқинда омбордан ярим қоп сули олиб келдилар. Йўқдан кўра шу ҳам бир мадад. Қараб ўтирган билан биров осмондан ташламаса. Улдим-бўлдим деб ётиб олса, болалари оч қолади. Биргина ишонганлари — ёлғиз сигир. «Ер ютқур, аксига олиб, бу йил ҳам кеч туғадиганга ўхшайди! Унинг туғишини кутавериб болаларининг кўзларини тўрт бўлди!» деб гапириб юрарди. Узи ҳам анчадан бери мазаси йўқ, касал. Қандай қилишар экан бечоралар? Яна бунинг устига, шўрлик Бойдалининг ўзини ўзи мина устига ташлаганини айтмайсанми? Бунга ҳам ўзининг ўта кўнгличанлиги сабаб бўлган! Раҳматли яхши киши эди! Тўтной бир оз сержаҳл бўлгани билан у ҳам яхши аёл... Ахир, юдакка қил сизмайдиган шундай кунларда осойишта яшаб бўлармиди... Эй, пешонага ёзилганини кўради-да... Ҳар кимнинг тақдири ўз пешонасига ёзилган. Биз бўлсак эртаю' кеч Исмоилни қутқариш билан оворамиз... Агар бир иложини қилиб уни қишдан омон саклаб чиқсам, Чотқилга борганимиздан кейин бахтимиз очилиб кетармиди... У кунни Тўтиной: «Исмоилнинг қочиб юргани ростми?» деб қўққисдан сўраб қолди. Мен унга нима дея олардим. Билмадим, қочса бирон ёқда қочиб юргандир, балки қуруқ гапдир, ким билсин, деб қўя қолдим. Бошқа бировлар бўлса, Исмоилнинг қозоқда қариндош-уруғлари бор эмиш, у ўша томонларда қочиб юрган бўлиши мумкин, деб гапиришар эмиш. Майли, нима дейишса деяверишсин... Мирзақулнинг кўзига кўринмасак бўлгани, у душман, аяшни билмайди... Илгари уни яхши кўрар эдим, хали ҳам тасаввуримда ўша ушалмаган қора ният... Э, тангри, бандам десанг Мирзақулдан ўзинг асра...»

Боланинг ҳалиги ух тортиши, уни:г мўлтиллаб аянчли қараши Саиданинг кўз олдидан сира кетмасди. Турли хил мудҳиш ҳаёллар унинг кўнглини чўктириб, аллақандай хунук хабар келишини кутаётгандек боши ғовлар, руҳи тушиб, безовта бўла бошларди. Саида шу пайтда нима қилишини билмай эшикка чиқди, хавонинг

пнэойи **бузук**, шамол туриб, уфқда қрра тунда булутлар қилқишнб осмонни қоплаб келаётган эди. Теварак-агроф **жимжит**, **тоғу** тошлар ҳам кўринмайди. Осмонда сузиб бораётган тўлин ой булутлар орасида заъфарон юзларини кўрсатиб, яна, дарҳол яшириниб оларди.

«Қор ёғяптими? Исмоилнинг аҳволи нима бўлди экан?»— деган ҳаёл билан Саида яна уйга қайтиб кирди.

Эрта азонда Саида одатдагича сувга чиқди. Яна хавонинг қовоғи солиқ бўлса ҳам, бир оз юмшаб, парча-парча сарғиш қрр ёғиб турарди.

«Йи-й!..»— деб қўйди **Сақца**. бўйнига сиркиб тушган қор томчиларидан ижирғайиб.

У пақирларини кўтариб эндигина одимлаётган эди, Тўмюйлар томонидан кий-чув йиғи овози эшитилиб, ундои-бундан от чопиб келаётган кишиларга кўзи тушди. «Яна қпнднй фалокат юз берди экан?..» деганича пақирини қолдириб, у \ам ўша томонга югуриб кетди. «Бойдалининг азасини кузда ўтказамиз дейишган эди, биров айтиб қўйди шекилли, мунча изи чув» деб ўйлади у. Саида дарҳол девордан бурила қолиб, ховлига яқинлашганда, тўпланишиб дод солиб йиғлаётган халқни кўриб, хангу манг бўлиб қолди. Шу чок ғала-ғовур ичидан сочлари тўзиб, кўзлари аланглаб Тўтиной отилиб чиқди-да, йиғлаганича сарой томонга югуриб борди.

— Мана, айланайин халойиқ! Мана, кўринглар! Уғри қулфни суғуриб, сигирни олиб кетибди. Шўрим курсин, худо мени қўш қўллаб урди!..

— Оқшом уни ўзинг боғлаб, ўзинг қулфламаган вдиңми?— деди биров ғала-ғовур ичидан.

- Ҳн, садаганг кетайлар, ўзим! Узим боғламан ким **fun ллрди!** \iitto олииипи ҳам ушлаб кўрган эдим! **Болл.члрим** **1'ут** лоб гомоцларм тақилларди. Тўшакда ётган-НПМ1Л царлмми, упллп ўчнм кўз-қулоқ бўлиб турардим!..

(лшдл **fu** сў. **ларнинг** маъносини уқиб, воқеадан ҳаблрдор бўлгандан кейин, зси оғиб, зинграйганича жопнда туриб қолди. Кунни кеча Ҳасантойнинг ажабтовур катта кишилардек отасининг эски фуфайкасини кийиб олнб, жунжиқиб ўтирганини ва алланимани худодан тиластгандек оғиз сутини эслаб, уни орзиқиб кутиб юргани Саиданинг кўз олдидан нари кетмади. «Бу ким бўлди, уволдан кўркмаган, қрра ниятли ялмоғлз? Шунчаликка қўли қандай борди экан?»— деган биргина ўй уни эсанкиратиб қўйган эди. Саида қайноқ юзларига

урилиб, бўйин аралаш эриб тўшаётган қор томчиларининг хам сезмай, турган жойида тураверди. Ана, Тўтиойнинг болалари ойналарининг этагига чиркирашиб ёпишиб олишган: кичкинаси тўшакдан эндигина турган шекилли, яланг оёқ. лой кечиб: «Ойи! Ойи!» деб кичкиради. Тўтной бўлса у билан иши йўқ, ўзи билан ўзи овора эди.

— Бойдали уйда бўлганда, ўғри кела олармиди. Уйда эркак бўлмагандан кейин шу-да...

«Боладан совуқ ўтиб, кўкариб кетди!» деган хаёл билан Саида чопиб бориб, уни дархол кўтариб олмоқчи бўлиб шайланиб турган эди, бироқ туда ичидан почтальон Қурмон югуриб келиб болага бир қараб олди-да, уни қўйинга ўраб, уйига кўтариб кетди. У Саиданинг ёнидан ўтиб бораркан, қўйнидаги болани илик нафаси билан иситиб, соқолидан сизиб тушаётган мунчок-мунчок сув катрачалари товланиб, ўзича нимадандир норози бўлгандек тўнғиллаб қўйди:

— Сизларни ҳеч қачон ташлаб қўймаймиз, навбат билан кўтариб катта қиламиз...

Дсярли бутун овул Тўтиойнинг ховлисига тўпланишган эди. Илгари ҳам овулда бундай воқеалар бўлиб турарди, лекин бунчалик одам йигилишмасди. Ким мол йўқотиб, мол ўғирлатмаган дейсиз, бироқ бу сафар уларни молнинг йўқолишигина эмас, балки ғазабга тўлган энг нозик ҳис-туйғулар, инсонга бўлган меҳр ва муҳаббат туйғулари бу ерга хайдаб келаётган эди. Ана улар чет-четга чиқиб, ковок солиб ўтиришибди: «Бойдалининг етимларига қўл тегизган ким?..»

Боядан бери у ёқдан-бу ёққа югуриб-елиб, атрофни кўздан кечириб юрган Мирзақул, мана, йилкичи Парпи билан от чоптириб келиб қолишди. У отини гижингла-тиб, қўлсиз энгини шалвиратганича, ховлига қуюндек учиб кирди.

— Қани, халойиқ кўзғалинг! Отликлар отда, отсизлар пнеда сойма-сой нзланглар! Йўқрилган мол садка-ий сар, аммо бу ишни қилган муттаҳам итни топиш керак!

— Тўғри айтасан. тўғри!—дейишди кўпчилик.— Уғри олпслаб кетгани нўк... Агар сигирни сўйиб олган бўлса, гўшти тоннлар... Йўқса, уни эски кўрғонларга беркитиб қўйган чиқар!..

— Тўғри, тўғри! Халн сўйиб улгурмаган бўлиши керак. Кўрган одамлардаа суриштиринглар!—деган қийкирик эшитилди.

— Қани, жўнанглар, кечикмасдан жўнай қолинглар!

Мирзақул ховли сахнидан чиқиб бораётган одамлар орасидан фронтга бориб келган беш-олтита ярадор йигитларни чақириб олиб:

— Сизлар, йигитлар — солдатлар эмасми... Отга минаиб, Жамбулга борадиган катта йўлни кузатиб чиқинглар.

— Э-хе, у ёққа боришга улов қани?

— Саройдаги отларни олинглар!—деди Мирзақул.

— Отлар ер хайдаш учун бойлоққа ташланган, ранс ўзнини осса осадия-ю, уларни бермайди.

— Об-бо, гапни кўп чуватдинг-да!—деб бақириб берди Мирзақул. Унинг захри юзига чиқиб, чўлтоқ қўли бон! илск япа снлкнннб тушди.— Қани хозир жўнанглар! Гинг дсмай, отларни эгарлаб, йўлга тушинглар.

Халқ тўлқинига қўшнииб, Саида ҳам овулнинг сиртига қараб югурди ва дархол хар томонга таркалиб, ўнг-сўлидап бўлиниб кетаётган кишиларни, энкайганча отда чопиб бораётган Мирзақулни ва қулала сингарн тулки телпагини бостириб кийиб олган йилкичи Парпини кўриб, ўтакаси ёрилгудек кўрқиб кетди ва бирдан: «Исмоилни топиб олишса, нима бўлади?»— деган хаёлга борди. Сўнг у нима қилишини билмай саросимага тушиб, ўсиб ётган ўша чийзорга югуриб кетди.

Хаво юмшаб, эриб кетаётган ҳўл қор кийимларни салмоқлатиб, юришни оғирлаштиради. Бағрини ерга бериб ястаниб ётган оқиш туман ўрнидан кўзғала олмай, мажолп қуриган каби кўнгилсиз кўринарди.

Саида ИКмонлпнинг қароргоҳидан хавотир олиб, уядаш бо.паларпни ўриклагап куш каби зор қакшар ва бирки iv m in кнчпмдин ту I ii m :i I анммкип, деб атрофга аланг-л. |6 на тар гашлар: «ХудоГшм, ўз паноҳингда сакла! !•>ij/iii нима қилсам, қапдап қилсам экан? Болаларнинг бахтпга сигпр топилиб қолса, улар овулга қайтишармиди? У, айланай парвардигор, ўша етимларнинг оҳини чтиб, молини қайтариб бер! Менинг ҳам болам бор, мепинг ҳам оҳимни тингла, у ҳам етим қолмасин!..» деб қўлини кўксига қўйиб, худога сиғинар эди.

Саида минг хаёлга бориб, ўзини қўярга жой топа олмасди. Сигир топилиб қолса, улар овулга қайтишармиди, деган халиги фикр уни банд этиб, бутун умиди ҳам, ишончи ҳам ўша бўлиб қолди. Демак, бирдан-бир йўл —

сигирни излаб топиш, иложи борича тезроқ топиш керак.

Санда ўрнидан тура солиб, қўйлак ва чопонлари юлиниб, шоша-пишганича ўнқир-чўнқирларни ва қамиш буталари орасини қидира бошлади. Бироқ молдан дарак йўқ: ундан ишона ҳам кўринмайди. Хув анови ерда туман аралаш эски кўрғоннинг бузилиб ётган вайроналари қорайиб кўринмоқда. Сигир ўша ерга яшириб қўйилган бўлмасин? Югур, Саида, жонинг борича югур! Оёғингдан сув ўтиб, лойга беланганинга, устингдаги кийимларинг шалвпраганига қарама! Бўла қол, тезроқ етиб бор! Ана, ана, кўряпсанми, деворнинг панасидан сигирга ўхшаган бир нима кўриняптими? Ха, сигирга ўхшайди! Танаси йирик, қора оладан келган эмасмиди, худди ўзи? Қутилмаган қувончдан Саида хаяжонланиб гангиб қолди: «Ҳозир тепаликка чошиб чиқиб, суюнчи, суюнчи деб қичкириб, халқни овулга бошлаб бораман. Сигирни эса Тўтиойнинг уйига етаклаб бориб, қозигига ўзим боғлаб бераман! Бироқ ўша кўзимга кўринаётган хақиқатан ҳам снгирмкин, ёки кўзимга шундай кўриняптими? Худо-ей!»

Кўрғонга бир зумда етиб борган Саида тарвузн қўлтиғидан тушгандек шалпайиб, туриб қолди. «Ҳа.тяги кўрйинган тгар"са~тапгр эмас, ағанаб ётган девор харобалари экан.

JSAE£ННН ердан узаётган ҳалиги туман, эринчоклик билан суза бошлади... Сарғиш крр бултурги тиканакларнинг уч-учларига ўрнашиб, эндигина ўсиб келаётган нозик майсаларни савалаб, уларни ўз оғирлиги билан згиб, кўмиб ётган эди...

* * *

Саида кечкурун чарчаб-хориб, аранг овулга етиб келганда, Тўтиойларнинг сарой эшиги ҳали ҳам эрталабгидек хувиллаб, қаррадек очилган бўйича турарди.

Уйда бўлса кунн бўйи ўпкаси тўлиб йиғлаган бола-си кўзи оқига айлапиб, хпцпллаб ётган эди. Худди аксига олгандек Саиданннг тошдек қотиб кетган сийна-си гарчи тўлиб тургани билан, боланинг оғзига солиб эмизса ҳам, бармоқлари билан сиқса ҳам анча вақтгача ийимай қўйди. Саида ўзини ҳам худди тери сергимай эгари олиннб, туни билан эшикка боғлаб қантариб қў-

йилган от каби совуқ еб, жағлари қаришиб қолгандек ҳис қиларди. Хувиллаб ётган уйнинг бир бурчагида кўяида боласи билан Саида, иккинчи бурчагида эса қайин онаси мунгайнбгина ўтиришарди. Кейинчалик Саида уйку босган болани бешикка беллади-да, ечинишга ҳам ҳафсаласи келмай, ўтирган ерига мукка тушганича ётнб қолди.

Ярим кечада дераза чертилди. Саида сесканиб кетиб, бошини юқори кўтарди ва: «Сен кимсан?»—деб қичкириб юборишига сал қрлди. Лекин унинг Исмоил эканлигини фаҳмлаб, баттарроқ чўчиб кетди: «Азбаройи худо, овул тўс-тўполон бўлиб ётганда, унн яна қандриишпда эшикни очди-да, тез-тез шивирлай бошлди.

Тс.фоқ бўлп қол, опулда ахвол ёмон!

Санда илгакни оспб кўйиб, қоронғида Исмоилни ичкари уйга етаклаб кирди. Сўнгра дераза пардаларини тўсиб, пиликни ҳали ёқмаган ҳам эдики, алланарса гурс этиб Исмоилнинг кўлидан ерга тушди ва у билан бирга Саиданинг юраги ҳам «жиз» этиб тушгандек бўлди. Саида дарҳол энқайиб, ерда ётган тўрвани сийпалай бошлаган эди, кўлига қандайдир гомшок. нарса илинди. Бундай қараса, тўрвадаги гўшт экан.

— Хўш, бу сизмидингиз?—деди Саида шу захоти томоғи қақраб, бўғиқ овоз билан.

— Жи-им! Нафасингни чиқарма!—Исмоилнинг кўзи қоронғида ўтдек чакнаб, Саиданинг ёнига келди-да, унинг юзи аралаш оғир нафас олди:—Дамингни чиқарм, шпниг бўлмасин!

Смилп жим турпрди. Назарида аллаким уни кўк-luіііііііі итарнб юборди-ю, Йнқилаёзгандек ўтирган жпйи.ли <*рп тпйииб қолди. Саида шу топда гўё ўзини хпгглагн сепнмлн кншисидан ажралиб қрлгандек, азоб-уқубтлар чекиб, кўз қорачиғидек ардоқлаб сақлаган меҳрнбон кишиси унинг бутун умид ва орзуларини топтиб, ер билан яқсон қилгандек ҳис этар ва ўрнидан тура солиб югуриб, боши оққан томонга — қирни қир демай, сойни сой демай фарёд кўтариб, қичқирганича ёруғ дунёдан безиб, аллақаяқларга қочиб кетгиси келарди. Бироқ ўрнидан туришга қурби етмасди. Аллакимнинг уйни ларзага келтириб, чексиз қайғуга чўмиб, бўзлаб ниғлаётган овози қулохни қоматга келтирарди.

— Нега қарайсан, пиликни ёқ!— деди ниҳоят Исмоил. **АММО** Саида ўз жойидан қўзғалмай ўтираверди.— • Хой, нега анграясан, пиликни ёқ, деб сенга айтяпман!— деди у яна ва ёнига тиззалаб эмаклаб келаётган Саидани кўрди.

— Уша ет'имларнинг насибасига човут солгандан кўра, ўзимизиинг ғунажинни сўя қолганингиз яхши эмасмиди?— деди у йиғи аралаш зорланиб.

— Минуиллайверма!— Исмоил унинг елкасидан ушлаб силт&б қўйди.— Менга ақл ўргатгандап кўра, ўзингни бил. Замонанг бўри бўлса, бўри бўл, деганлар. Шу замонда ҳар ким ўзим бўлсам дейди! Узгалар билан ишинг қанча, очдан ўлиб, тарракдай қотиб қолганинг- /да ҳам, биров сендан ўлдингми, куйдингми, деб сўра- **МБЯДИ**... Олган олиб, юлган юлиб қолади... Сеи бўлсанг беҳуда ташвиш тортяпсан!..

Саида ғиқ этмасди. Исмоил Саиданинг жавобсиз жимгина ўтиганини кўриб, жини кўзиди ва оғзидан ўтга тоблаб еган гўшт хидини анқитиб Саиданинг ёқасидан бўғиб олди.

— Нега нафасинг чикмайди-а? Сенга айтяпмак, нега жавоб бермайсан? Уз ғунажинимни сўйганимда, болаларга сутни қаердан топиб борар эдинг ёки ўзганинг болалари ўзингникидан ҳам зиёд бўлиб қолдимми? Ёки бўлмаса Чотқолга қандай етиб олар эдик, сен буларни ўйлаяпсанми? Кетишимизга оз қолганда, ўнқирда ёта- вериб очдан ўлсин демокчимисан? **ЁКИ** сен учун бошқалар мендан ортик бўлиб кетдимми?.. Шунча азоб торганим ҳам етар, бутун қиш бўйи совқотиб, тишнмнинг кирини сўриб чиқдим... Вақти келганда ўғрилиқ ҳамки- ламан, нафсимни тиймайман, очдан ўлиш учун аскардан қочганим йўқ! Улса бошқалар ўлаверсин... Бирок мен бекордан-бекорга ўлишни истамайман!..

Ташқарида, кўшни кўчада хўроз қичқирди, уни кутиб тургандек, яна иккинчиси қанот қоциб, ун кўшди. Исмоилнинг кетар маҳали бўлиб, ўрнидан турди ва:

— Ҳадеб вайсайвермасдан гўштни ппшириб енгларда, суягини кўрсатмай овлоқ ерга кўмиб ташланглар, уқдингми?— деб қўлидаги папиросини қайта-қайта ичига тортиб чекди-да, қолдиғини оёқ остига ташлаб ўчириб, эшикка чиқиб кетди.

Аста-секин тонг отиб, уй ичи ёриша бошлади. Тонг ёришган сари, нариги ёқда печканинг остида бешикни

кучоклаб ўтирган оқ сочли аёл деразага қадалиб қараб, бир йўла ерга ҳам термиларди. Ташқарида бирон нарсаси борми, у нимага бунча термиларди? Нега унинг сочи бир кечадаёқ оқариб кетди? Аралашиб, чувалашиб кетган хаёллар деразанн шарақлатиб синдириб, тева- рак-атрофни кезиб, ташқа-рида нималар бор-йўқлигинг билишга ошиқарди. Дарвоқе, ана шу кичкинагина деразанинг нариги томонида бутун овул, элу халк... Унда почтальон Қурмон яшайди. Тўтиной болалари билан, Мирзақул, Исмоил... Ҳа, Исмоил ҳам яшайди...

«Бироқ сен бошқаларга ўхшамайсан, биз учун ёт кн-пшсаи... Бутун элу юртинг жон бериб, жон олиб, душман билан урушиб ётганда, сен бўлсанг қочиб юрсанг, ахир уи **члнпя** ким душман бўлибди. Сени сақлайиндеб **loriini** (каймаиу, бироқ, пафс балосидан кутқариш зарур. **iiii** ими **ўйла**<*1 кўрмаган эканман...»

Кпмднр чуқур **чўрспинб** қўйди. Саида бурчакда кампир ўтпргапппи эндппша пайқаган эди. Иягини орик тиззаларн орасига олиб, у ҳам кизил жияк босиб, хиралашиб қолган кўзлари билан нимадандир ранжигандек дераза томонга қараб термиларди. У туни билан бунда соднр бўлган ҳамма воқеаларни кузатиб ўтирган эди, албатта.

Саида чопонини кийиб, боласннинг йўрғакларини рўмолга тугиб олди.

— Уйларингга кетяпсанми?— деб сўради кампир.

— Кстя!:ман!— деди Саида.

Қанпи онаси «майлинг» дегандек жим қолди.

Полами кўтариб олган Саида, эшикка яқинлашиб боргиндп, пиманиднр қиялмагандек, бурилганича ту- **ИБ 1\Ш\1М.**

К\ 1.1армлим маржон-маржон бўлнб оқиб тушаётган **tin ipn.iiiipn** бпласниниг бетша томчилаб, у ҳам ётган **гриди** тамныпиб, ижпргнланнб қўйди. Бирок шу захо- **и(ч) ҳеч** нарсанп сезмагандек, яна ухлаб крлди. Сайда грда ётгам ҳалиги гўштли тўрванн қўлтиғига қисиб, бо- ласинп кўтарганича, бўсагадан хатлаб эшикка чиқиб кетди.

Кампир бу сафар ҳам лом-мим демай ўтира- **исрдп.**

Вир оздан кейин кампир ҳам уйдан чиқиб, эшигинн **очиқ** қолдиргани буйича тентираб аллақерга—дашт- **ликка** чиқиб кетди.

Кўм-кўк чийзорларни оралаб, боласини кўтариб олган Саида, унинг орқасидан отда Мирзакул ва милтикли икки солдат кузатиб боришарди.

Бундан икки соат илгари туннель қўриқчилари командирлари кочкинни топишга ёрдам бериш мақсадида солдатларга кўшни қишлоққа — қишлоқ Совети раисининг ихтиёрига боришга буйруқ берган эди. Саида бўлса боласини кўтарганича овулдан узоқлашиб, ўз уйлари томон кетиб борарди. Эндн у бу овулга бошқа қайтиб келмайди.

Орқароқда келаётган солдатлар ўзаро сўзлашаётган эди:

— Сигирини ўғирлатган ўша аёл-ку, нима дейсан?
— Уша бўлиши керак!

— Барака топкур, охири ўғрининг изидан ўзи тушганга ўхшайди, бироқ юк қилиб, бола кўтариб юргани нимаси?

— Ким билсин, ўзиям жуда нимжон кўринади. Хали қишлоқ Советининг ранси келаётиб, отга миниб ол, қўлингга боланг бор, деса, чурқ этмай кетаверди.

Улар майда-майда камиш япроқлари депсиниб ётган боши берк жарликка етганларида, Саида бурилишда бир зум тўхтаб:

— Ана у ерда, камишнинг орасида!—деб қўли билан кўрсатди. Узи бўлса рангларни ўчиб, бўйнидаги рўмол тугунларини бўшатиб, ўтириб қолди ва нима қилишини билмай, боласини эмиза бошлади.

Мирзакулнинг орқасидан эргашиб бораётган солдатлар ҳам ўша томонни кўзлаб, секин одимлаб боришаверди. Яна озроқ юриб, Мирзакул отдан тушмоқчи бўлган эди, рўпарадан Исмоилнинг кичкирган овози эшитилди.

— Хой, Мирзакул! Орқангга қайт! Мен энди ўлган одамман. Агар қантмасанг, сеин ҳам соғ қўймаман!

Мирзакул от узангиларини қирқиб, овоз чикқан томонга қараб кичкирдн.

— Кўтар қўлингни, аблах!

«Таре» этиб чийзор орасидаи беш отар милтиқ отилди. Урнидан дик этиб сакраб турган Саида, Мирзакулнинг от бўйнига йикилиб, ёлғиз қўли билан от ёлини тутамлаб, чўлоқ, қўли билан унга ёрдамлашмох-

чи бўлгандек мўлтанглатиб, охирида отдан кулаб тушганини кўрди. Шу маҳал ўзларини панага — тош орасига олган иккала солдат чинзор оралатиб ўқ уза бошлади. Рўпарасида туриб отган Исмоилнинг ўқлари тошга тегди-да, «чийиллаб» четга қайтиб, қулоқ остидан учиб ўтгандек туюлди. Сув сепгандек чуқур сукунат чўккан тоғ оралиғи беш отар милтиқларнинг овозидан ларзага келди. Шу чок солдатлардан бири жон талвасасида кичкирди:

— Эй, маржа, куда! Назад, назад, убьет!

Саида боласини кўтарган бўйича тўппа-тўғри Исмоилни кўзлаб бораверди. У ҳеч нарсани сезмагандек тикнимай, кўкрак кериб рўйирост борарди. Саиданинг хийкал қабн бир қолипда тумтайган қора-тўриқ юзлари-Д!Т плллкпидпй ички бир кучни, адолатлик ҳукмини уйғиш шпиц мумкин эди. Ҳазабга тўлган қаҳрли ва қай-• ули кўзлпри <қд Исмоилга: «Қани бу ёкка чиқ! Олднмга кел!» дегандек тик қарарди. Саида илгарилаб ҳар бир қадам ташлаган сари, шошиб қрлган солдатлар нма қилишларини билмай:

— Эй, назад! Вернись сейчас! Вернись!—деб бакиршарди.

Бирок Саида парво қилмай чийзор орасида ётган Исмоилни кўзлаб салмоқ билан юриб бораверди.

Пнҳоят тоғ оралиғига жимжитлик чўкди. Тошларининг орасига беркиниб олган солдатлар ҳам, бериги ш-да юз тубан йикилиб, ёлғиз қўли билан титраб-қақшаб, ср тпмдалаб ётган Мирзакул ҳам, абадий музлик билан циилшб ётган ҳайбатли тоғ қрялари ҳам, хуллас, бутун бирлиц, шу чоғ данг қотиб, сукутга чўмиб, милтиқ қа-ЧПП пшлпр 'Жан, бола кўтарган аёл қачон кулаб тушар-китп. /им ин.пск, длхшлтлн дампи кутиб турарди. Йўк, ЛУit uid бўлишп мумкмп эмас! Ана, камишларни шитир-Л/ШИГ) колит шамол Саиданинг рўпарасидан уриб: «Қмит, орқапгга цапт!»—деяётгандек, унинг рўмолини учнриб кетди. Бнроқ Саида буни сезгани йўк. У ҳозир ўлпмни эслаётгани ҳам йўк, инсоннинг буюк фазилатн, плллнги учун боласини кенг бағрига босиб, бошинн юцорн кўтарганича, Исмоил томон илгарилаб борарди. Солдатлардан бири сабри чидамай, ўрнидан ту-риб:

— Стой! Стой!—деб кичкира бошлади. Чамаси у, •елнинг орқасидан югуришга ўзини чоғлаб турган бир

пайтда, к.амишлар орасидан кул ранг шинелли, соч-со-
ьоллари ўсиб кетган киши сакраб чиқиб, милтиғини қўш
кўллаб юкрри кўтарганича, титраб-калтираб аёлга то-
мен интилди. Исмоилнинг кир босган юзларидан тер
куюлиб, Саидага яқинлашиб, юзма-юз келганида, кўз-
лари ўйнаб, илгариги Саидани эмас, қандайдир бошқа
одамни, ўз куч-қудрати, афзаллиги ва одиллигини
кўз-кўз қилибгина қолмай, балки боласини кўтариб
олган, сочлари оқариб кетган, яланг бош, хушқомат аёл-
ни кўрдн. Саида унинг кўзига гоксакликда тургандек, ўзи
бўлса, унинг ёнида ожиз ва нотавон бир кимсадек елка-
сини қисиб, ниманидир айтмоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю,
бирок Саиданинг ёшга тўлган кўзларини кўриб, кўлидаги
милтиғини ёнидаги тошга уриб парчалаб, улоқтириб таш-
лади ва қўлини кўтарганича, милтиғини ўкталиб келаёт-
ган солдатлар қаршисига чиқди.

1957 йил